

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“XİDMƏT SFERASI TƏŞKİLATLARINDA DAXİLİ AUDİTİN TƏŞKİLİ
VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İsmayılı Şəhla İman qızı

Bakı – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2022-ci il**

“XİDMƏT SFERASI TƏŞKİLATLARINDA DAXİLİ AUDİTİN
TƏŞKİLİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 – Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: “Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit”

Qrup: 426

Magistrant:

İsmayılı Şəhla İman qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n.dos. Cəfərli Hənifə Alhüseyn oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., professor Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, İsmayılı Şəhla İman qızı and içirəm ki, “Xidmət sferası təşkilatlarında daxili auditin təşkili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

XİDMƏT SFERASI TƏŞKİLATLARINDA DAXİLİ AUDİTİN TƏŞKİLİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Mövzunun aktuallığı: Qloballaşma ilə bağlı faktiki olaraq korporativ dünyanın yaşadığı transformasiyalarla təşkilatlar dairəsində rəqabət artdığından daxili audit funksiyasının canlandırdığı idarəetmə üsullarını təkmilləşdirmək zəruri olmuşdur. Tədqiqatın aktuallığı daxili auditin beynəlxalq qaydalara rəğmən təkmilləşdirilməsinin vacibliyini və praktiki əhəmiyyətini, həmçinin də xidmət sferası təşkilatlarının səmərəli fəaliyyətinin önəmli şərt kimi onun rolunun yüksəldilməsinə aydınlıq gətirir.

Tədqiqatın məqsədi: Xidmət müəssisələrində mühasibat uçot sistemi və habelə maliyyə hesabatlarının dəqiqliyini, daxili auditin təkmilləşdirilməsinə istər metodiki, istərsə də təşkilati-iqtisadi yanaşma tərzlərinin, həmçinin onların praktiki reallaşdırılmasını özündə əks etdirən tutarlı təklif və tövsiyələrin işlənilib ərsəyə çatdırılmasıdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatın metodu kimi obyektlərin araşdırılmasına sistemli və kompleks yanaşma tərzindən, iqtisadi analiz və nəzarətin spesifik və ümumi metodları sayılan sintez, müqayisə, dialektik, mücərrəd-məntiq və başqa bu formada olan elmi-tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya-empirik əsasını AR Maliyyə Nazirliyinin (AR MN), Dövlət Statistika Komitəsinin (AR DSK), dövrü iqtisadi mətbuatın və rəsmi internet saytlarının informasiyası, elmi və alim kollektivlərinin monoqrafik tədqiqatları, həmçinin də müəllif tərəfdən irəli sürülən şəxsi müşahidələr təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Xidmət sferası təşkilatlarında daxili auditin təşkilinə dair respublika alimlərinin qənaətbəxş səviyyədə araşdırmalarının məhdudluğuudur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Kəmiyyət göstəricilərindən faydalanmaqla daxili auditin xidmət təşkilatlarının maliyyə iş fəaliyyətinin effektivliyinə təsirinə aydınlıq gətirməkdir. Daxili audit üzrə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və şirkətin praktiki işinin qiymətləndirilməsində təqdim etdiyimiz təkliflər paketindən yararlanmaq mümkündür.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Təklif etdiyim metodik işləmələr praktik səciyyə əşiladığından ölkəmizin sahibkarlıq fəaliyyətində tətbiqi realdır.

Açar sözlər: audit, xidmət sferası, nəzarət sistemləri

ORGANIZATION OF INTERNAL AUDIT IN SERVICE ORGANIZE AND DIRECTIONS OF ITS IMPROVEMENT

SUMMARY

The actuality of the subject: The transformations experienced by the corporate world due to globalization it became necessary to improve the management methods, tools and techniques revived by the internal audit function due to increased competition within organizations clarifies the enhancement of its role.

The purpose of the research is to develop and implement appropriate proposals and recommendations that reflect the system of accounting in service enterprises, as well as the accuracy of financial statements, both methodological and organizational-economic approaches to improving internal audit, as well as their practical implementation.

Research methods used :As a method of research, he used a systematic and complex approach to the study of objects, synthesis, comparison, dialectical, abstract-logic and other scientific research methods in this form, which are specific and general methods of economic analysis and control.

Information base of the research: Information-empirical basis of the research is provided by AR, Ministry of Finance (AR MN), State Statistics Committee (AR ConEC), information of periodicals and official websites, monographic researches of scientific and scientific collectives, as well as personal make observations.

Limitations of the research: The research of the republican scientists on the organization of internal audit in the organizations of the service sphere is limited.

Scientific novelty and practical results of the research: Using the quantitative indicators to clarify the impact of internal audit on the effectiveness of the financial performance of service organizations. It is impossible to take advantage of the package of proposals we have submitted to improve the legal framework for internal audit and evaluate the practical work of the company.

Areas where the results can be used :The proposed methodological developments are practical, so their application in the entrepreneurial activity of our country is real.

Keywords: included audit, service area, control systems.

İXTİSARLAR

AR	Azərbaycan Respublikası
AP	Auditorlar Palatası
HP	Hesablama Palatası
ADSK	Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
NK	Nazirlər Kabineti
MN	Maliyyə Nazirliyi
IFAC	International Federation of Accountants
ÜƏMT	Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. XİDMƏT SFERASI TƏŞKİLATLARINDA DAXİLİ AUDİTİN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI.....	12
1.1. Xidmət sferası təşkilatlarında daxili audit sisteminin konseptual əsasları: mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri.....	12
1.2. Xidmət sferası təşkilatlarında daxili auditin aparılması üzrə beynəlxalq standartlar və tövsiyələr	22
1.3. Xidmət sferası təşkilatlarında idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində daxili auditin rolu	27
II FƏSİL. XİDMƏT SFERASI TƏŞKİLATLARINDA DAXİLİ AUDİTİN TƏŞKİLİ VƏ TƏTBİQİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	37
2.1. Daxili auditin aparılması məqsədi üçün məlumat mənbələri.....	37
2.2. Daxili audit planı, proqramı və prosedurları.....	44
2.3. Daxili audit fəaliyyətinin təşkili və tətbiqinin keyfiyyətinə nəzarət.....	52
III FƏSİL. XİDMƏT SFERASI TƏŞKİLATLARINDA DAXİLİ AUDİT SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	60
3.1. Xidmət sferası təşkilatlarında daxili audit sisteminin metodiki təminatının qiymətləndirilməsi.....	60
3.2. Xidmət sferası təşkilatlarında daxili audit sisteminin metodiki təminatının əsası olaraq daxili nəzarət qaydalarının təkmilləşdirilməsi	67
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	76
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	78
Cədvəllərin siyahısı	81
Sxemlərin siyahısı	81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Son dövrlərdə ölkəmizdə dövlət xidmətinin göstərilməsinə dair gerçəkləşdirilən davamlı struktur islahatları, iqtisadi sferanın səmərəlilik göstəricilərinin günü-gündən yüksəldilməsi hədəfləri bilavasitə xidmətə istiqamətlənir. Bu səmtdə ölkə miqyasında institusional və nizamlayıcı dairə təkmilləşdirilmiş, milli iqtisadiyyatın ana sütunu hesab edilən xidmət strukturlarında menecmentin sağlam rəqabət prinsiplərinə söykənən inkişafı və maksimum şəffaflaşmasından ötrü dayanıqlı zəmin formalaşmışdır.

Qloballaşma ilə bağlı faktiki olaraq korporativ dünyanın yaşadığı transformasiyalarla təşkilatlar dairəsində rəqabət artıb və bu, rəhbərliyi daha dürüst, çevik qərarlar verməyə sövq edib. Bu təkcə xidmət sferası təşkilatlarının böyümə sürəti ilə ayaqlaşmaq deyil, habelə onları daha davamlı tərzdə inkişafını əlçatan etdirmək deməkdir. Beləliklə, bu səpkidə məqsədlərə yetişmək hədəfilə daxili audit funksiyasının canlandığı idarəetmə üsullarını təkmilləşdirmək zəruri olmuşdur. Xidmət sferası təşkilatlarının istehsal-təsərrüfat işinin səmərəli idarə olunmasından ötrü informasiya təminatı olduqca gərəklidir ki, bunun isə əsas ana sütunu kimi maliyyə-mühasibat durumu haqqında məlumat bazası çıxış edir.

Bazar münasibətləri qanunlarının işlədiyi məkanda xidmət sferası təşkilatlarının istehsal-təsərrüfat iş fəaliyyətinin maliyyə-mühasibat nəticələrinin daxili audit taktiki və strateji xarakterli qərarların qəbulunda zəruri şərtidir. Əsasən qloballaşma ilə əlaqədar sahibkarlıq subyektlərində daxili audit funksiyası idarəetməyə məsləhət və dəstək verdiyi üçün təşkilati kontekstdə müvafiq rol oynamışdır.

Aparılan təhlillərə əsaslanaraq, rəhbərliyin davranışını nəzərə alaraq daxili audit idarəetməni gücləndirən bir vasitədir. Təşkilatların hədəfə aldığı məqsədlərə yetişməsinə yardım göstərir, beləliklə, operativ qərar təqdim etməkdən ötrü daxili nəzarət sistemlərini gücləndirmək məqsədilə strateji risklərin mütəmadi qiymət verilməsindən əldə edilmiş töhfə verən məlumat mənbəyini nəzər dairəsində saxlayır.

Tədqiqatın aktualığı artan rəqabət, iqtisadi artım və qloballaşma fonunda göstərilən dəlillər daxili auditin beynəlxalq qaydalara rəğmən təkmilləşdirilməsinin vacibliyini və praktiki əhəmiyyətini, həmçinin də xidmət sferası təşkilatlarının səmərəli fəaliyyətinin önəmli şərt kimi onun rolunun yüksəldilməsinə aydınlıq gətirir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Son dövrlərdə müstəqil nəzarət infrastrukturunu hesab edilən auditin iqtisadi arenada oynadığı önəmli rol səbəbindən ölkəmizin tanınmış seçilmiş iqtisadçı alimləri bu məsələyə öz əsərlərində yer ayırmış və onun səmərəlilik göstəricisini yüksəltməkdən ötrü yerli şəraitə rəğmən daxili auditin məqsədli təşkili və xüsusilə də təkmilləşdirilməsi üsullarını araşdırmışdır. Ölkəmizin bu sferada tanınmış alimləri hesab edilən V.Novruzov, İ.Abbasov, S.Səbzəliyev, H.Cəfərli, Q.Abbasov, S.Qasimov, V.Quliyev, digərləri bu və yaxud fərqli prizmada həmin problemə diqqət yetirmişlər. Daxili auditin nəzəri-metodoloji aspektləri M.Баканов, А.Шеремет, В.Ковалев, M.Ghita, B.Kovalev, İ.Balabanov, E.Arens, Q.Çenik, C.Lobbek, C.Robertson, C.Jinga və başqalarının əsərlərində tədqiq edilərək öyrənilmişdir. Bununla belə, mövcud durumda ölkəmizin iqtisadi imkanlarının çoxaldığı və yeni inkişaf səviyyəsinə qədəm qoyduğu etapda ölkəmizdə daxili audit beynəlxalq arenadan doğan tələblər əsasında formalaşmaqdadır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Apardığım tədqiqatın məqsədi xidmət müəssisələrində mühasibat uçotu sistemi və eləcə də maliyyə hesabatlarının dəqiqliyini, nəzarət yoxlama gedişatı mərhələsində analitik prosedurlardan məqsədli tərzdə yararlanmaq, daxili auditin təkmilləşdirilməsinə istər metodiki və istərsə də təşkilati-iqtisadi yanaşma tərzlərinin, həmçinin onların praktiki reallaşdırılmasına dair təklif və tövsiyələrin işlənilib ərsəyə çatdırılmasıdır. Qarşıya qoyulmuş hədəfə yetişməkdən ötrü sadaladığımız bəzi mühim vəzifələrin çözülməsi tələb olunur:

- Bütövlükdə mühasibat uçotu və hesabatlığın, əsasən də daxili audit sisteminin nəzəri əsaslarını kompleks tərzdə araşdırmaq;

- Xidmət sferası təşkilatlarında daxili auditin gerçəkləşməsi hədəfiylə hüquq və normativ bazanın və metodoloji əsasların mövcud durumunu qiymətləndirmək;
- Ölkədə fəaliyyəti reallaşan xidmət müəssisələrində daxili auditin səmərəliliyinin kompleks analizini aparmaq;
- Kəmiyyət göstəricilərindən faydalanmaqla daxili auditin xidmət təşkilatlarının maliyyə iş fəaliyyətinin effektivlik təsirinə aydınlıq aşılamaq;
- Dünya Xidmət müəssisələrində daxili auditin rolu, inkişaf tempi və təkmilləşdirilməsi yollarının əhatəli tədqiqi.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini yeni mərhələdə xidmət sferası müəssisəsində maliyyə hesabatlarının daxili auditor yoxlanması gedişatında istifadəsi gerçəkləşən analitik prosedur və onların praktikada tətbiqi qaydaları təşkil edir. Predmetinə gəldikdə isə xidmət müəssisələrində daxili auditin təkmilləşdirilməsi yollarını müəyyən edən iqtisadi münasibətlərin məcmusu əsas götürülmüşdür.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində bir neçə metoddan istifadə edilmişdir. Bu metodlardan biri tədqiqat işlərində geniş formada istifadə olunan təhlil metodudur. Əldə edilən məlumatların ümumiləşdirilməsi məqsədi ilə sintez metodundan istifadə edilmişdir. Əlavə olaraq, bu səpkidə olan elmi-tədqiqat metodlarından nəzəri əsaslar və qrafiklərlə təhlil, analiz, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya-empirik əsasını Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin (AR MN), İqtisadiyyat Nazirliyinin qanunvericilik və normativ-hüquqi aktları, Dövlət Statistika Komitəsinin, kredit qurumlarının rəsmi hesabatları, elmi-praktiki konfranslarda yer alan materiallar, dövrü iqtisadi mətbuatın və rəsmi internet saytlarının informasiyası, audit ilə əlaqədar ölkəmizdə qəbul edilmiş qanunlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Audit sektorunun mövcud vəziyyəti haqqında araşdırmalar olsa da, innovativ yanaşma və audit şüurunun formalaşdırılmasında çatışmazlıqlar haqqında yetərli araşdırılma aparılmamışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işinin elmi yeniliyi olaraq sadaladıqlarımızı göstərmək mümkündür:

- Bütövlükdə mühasibat uçotu və hesabatlığın, xüsusən də daxili audit sisteminin nəzəri əsasları ətraflı tərzdə araşdırılaraq müvafiq ümumiləşdirmələr ortaya çıxarılmışdır;

- Xidmət sferası təşkilatlarında daxili auditin gerçəkləşməsi hədəfiylə hüquq və normativ bazanın və metodoloji əsasların mövcud durumu qiymətləndirilmişdir;

- Ölkədə fəaliyyəti reallaşan xidmət müəssisələrində daxili auditin səmərəliliyinin kompleks analizi aparılmışdır;

- Kəmiyyət göstəricilərindən faydalanmaqla daxili auditin xidmət təşkilatlarının maliyyə iş fəaliyyətinin effektivliyinə təsirinə aydınlıq gətirmişdir;

- Xidmət müəssisələrində daxili auditin rolu, inkişaf tempi və təkmilləşdirilməsi yollarının konturları dəqiqləşdirilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti xidmət sferası ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərində daxili audit sistemi barədə elmi təsəvvürünün genişlənməsi və dərinləşməsinə imkan yaratmaqdır. Tədqiqat prosesinin gedişatında istər audit şirkəti səviyyəsində, istərsə də bütövlükdə xidmət sferasının inkişaf strategiyasının formalaşması zamanı idarəetməyə dair qərarların hazırlanıb ortaya çıxarılması və qəbulu prosesinin əsasını tərtib etmək iqtidarına sahib yanaşma tərz, üsul və tövsiyələr təklif edir. Tədqiqatın sadaladığımız yekun nəticələri birbaşa praktiki səciyyə daşıyır. Daxili audit fəaliyyətində iqtisadi analizin metodiki üsullarının tətbiqi səmtləri boyunca tutarlı təklif və eləcə də tövsiyələr, daxili audit üzrə qanunvericilik bazanın təkmilləşdirilməsi və şirkətin praktiki işinin qiymətləndirilməsində təqdim etdiyimiz təkliflər paketindən yararlanmaq mümkündür. Təklif edilən metodik işləmələr praktik səciyyə aşıladığından ölkəmizin sahibkarlıq fəaliyyətində tətbiqi realdır.

I FƏSİL. XİDMƏT SFERASI TƏŞKİLATLARINDA DAXİLİ AUDİTİN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Xidmət sferası təşkilatlarında daxili audit sisteminin konseptual əsasları: mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri

Axır dövrləri əhatə edən zamanlarda respublikamızda dövlət xidmətinin göstərilməsinə dair gerçəkləşdirilən davamlı struktur islahatları iqtisadi sferanın səmərəlilik göstəricilərinin günü-gündən yüksəldilməsi hədəflərinə rəğmən xidmətə istiqamətlənir. Bu istiqamətdə ölkə miqyasında institusional və nizamlayıcı dairə təkmilləşdirilmiş, milli iqtisadiyyatın ana sütunu sayılan təsərrüfat bölmələrində idarəetmənin sağlam rəqabət prinsiplərinə söykənən inkişafı və maksimum şəffaflaşmasından ötrü dayanıqlı zəmin formalaşmışdır. Haqqında bəhs etdiyimiz islahatlar biznes mühitinin əhəmiyyətli şəkildə müsbətə doğru irəliləməsinə şərtləndirmişdir. Bununla paralel ölkədə sosial-iqtisadi infrastrukturun inkişafına nail olunmuş, müasir strateji etapın çağırışlarına çevik qaydada təşkil edilən idarəetmənin mobilliyi yüksəlmişdir.

Yola saldıığımız ürəkaçan ötən dövrlərdə struktur islahatlarının faydalılığını diqqət dairəsinə alaraq dövlətin göstərdiyi xidmətlərin irəlidə gedən prinsiplərə rəğmən idarə edilməsinə geniş diapozonlu dəhliz verilmişdir. Bu prizmada respublikada iri vergi ödəyən şirkətlərin maliyyə-təsərrüfat iş sferasında stabilliyinin çoxaldılması, onların əldə etdiyi gəlir və xərclər üzərində nəzarətlə bağlı tədbirlər proqramının daha da gücləndirilməsindən ötrü bir sıra vacib addımlar, dövlətin sahib olduğu paylarının nəzarət zərfi hüquqi şəxs timsalında iştirak edənlərin idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi hədəfilə əsas islahatyönümlü işlər gerçəkləşmişdir.

Ölkəmizdə müstəqillik bərqərar olunduqdan sonra yürüdülməyən yeni islahatlar nəticəsində maliyyə-vergi sisteminin sistemləşdirilməsi, büdcə gəlirlərinin formalaşması, vergilərin dövlət büdcəsinə təsir gücü və intizamının riayət olunması yeni mütərəqqi sahə hesab edilən vergi auditinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Vergi auditini dövlət tərəfindən idarə olunma funksiyasını və vergi qanunvericiliyinin yerinə yetirilməsini icra edir. Vergi auditinin məğzi mövcud

vergi qanunvericiliyinə ciddi riayət edilməsinin təminatıdır. Vergi orqanlarının işinin optimallaşdırılması hədəfilə vergi auditinə təşkilati, uçot-hesabat, analiz, nəzarət və tənzimləmə fəaliyyətlərinin uzlaşmasını özündə əks etdirən idarəetmə sistemi kimi baxılmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı qanunlarının təşəkkül tapdığı və inkişaf tempi təsərrüfat münasibətlərinin reallaşması və nizamlanması boyunca təzə fəaliyyət sahələrinin yaradılmasını zəruri edir. Onlardan ən əhəmiyyətli müstəqil əsaslarla nəzarət yolu ilə sahibkarlıq subyektlərinin qanunlar çərçivəsində əmlak maraqlarını qoruyan auditor fəaliyyətidir. “Daxili audit” anlayışının hələ də qəbul edilmiş birmənalı tərfi yoxdur. Müxtəlif müəlliflər öz xüsusi araşdırmaları çərçivəsində “daxili audit” anlayışını öz tərzlərində şərh edirlər. Xidmət sferası təşkilatlarında daxili audit xidmətinin işinin təşkili mexanizmini təyin edəcək dəqiq tənzimlənmiş normativ sənəd də yoxdur. Buna görə də, bazarın hər bir iqtisadi agentini bu xidmətin işi üçün öz müddəalarını və qaydalarını hazırlayır. “Daxili audit” kateqoriyasının mahiyyəti, təşkilati idarəetmə quruluşunun (mühasibat və analitik qrup modulu), bazarın iqtisadi agentini, icra və nəzarət orqanları, vəzifəli şəxslər və digər işçilərdir:

- bazarın iqtisadi agentini və onun idarəetmə orqanlarının istehsal, maliyyə, texnoloji və ekoloji fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi;
- təsərrüfat subyektinin istehsal və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi;
- əmlak kompleksinin təhlükəsizliyi və elmi-texniki inkişafı;
- daxili və xarici risklərin qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması;
- bütün növ hesabatların sirlərini, etibarlılığını və səmərəliliyini təmin etmək;
- qanunvericiliyin, daxili sənədlərin və qaydaların tələblərinə uyğunluq (Novruzov V., 2008: s.86).

“Audit” termini latın sözündən gətirilmiş, bizim dilə tərcümədə “qulaq asmaq” mənası deməkdir. Yoxlama, təftiş, nəzarət, audit və təhlil olaraq fərqli

terminlərdən istifadə etdiyimizə görə audit təcrübəsi əhəmiyyətli bir təcrübəyə məxsusdur. Sadaladığımız terminlərin hər biri aşağıdakıları nəzər dairəsində saxlayır:

- Mövcud durumu əvvəlki vəziyyətlə müqayisə etmək;
- Səhvlərin və risklərin aşkarlanması və təhlili;
- Xidmət sferası təşkilatlarının inkişafına töhfə vermək və ya düzgün məlumat verməkdən ötrü tədbirlər təklifi və yaxud tövsiyyəsi.

Bu tip şərtlər fərqli bir əhatəyə malik ola bilər və bəzi xüsusi araşdırma üsulları və prosedurlarına söykənə bilər. Ümumiyyətlə, audit öncədən bəlli, müəyyən edilmiş meyarlara uyğunluq dərəcələrini qiymətləndirməkdən ötrü məlumatların və ya bəyanatların obyektiv qaydada nail olunması və qiymətləndirilməsi və yekun nəticələrin maraqlı istifadəçilərə ötürülməsi sistemli bir prosesdir.

Beynəlxalq aləmdə və bizdə auditin meydana çıxması və inkişafının analizi auditə söylədiyimiz tərif verməyə əsas verir. (Рагуленко Т.М., Пономаре С.В.,2010: с.12)

Dünyanın bəzi inkişaf etmiş ölkələrində audit deyəndə həmin an şirkətlərin iş-təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks təftişi və ona məxsus maliyyə hesabatlarına dair fikir söylənməsi dərk edilir. Britaniya alimlərinin verdiyi tərifə əsasən, audit “qüvvədə olan mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilmiş cəmi qaydalara əməl edilməklə, təsərrüfat subyektlərinin mühasibat uçotu hesabatlarına dair peşəkar fikir söyləmək məqsədilə həmin sənədlərin xüsusi ayrılmış auditor tərəfindən müstəqil araşdırılıb öyrənilməsi anlamıdır.” 1941-ci ildə ABŞ-da Beynəlxalq Daxili Auditorlar İnstitutunun formalaşması baş verdi. Bu institut peşəkar, dünyada tanınmış qurumdur, 100-dən çox ölkədə iş, sənaye, təhsil və idarəetmə sahəsində çalışan 35 mindən çox üzvü olan beynəlxalq təşkilata çevrilmişdir. ABŞ Daxili Auditorlar İnstitutu Etika Məcəlləsi, Daxili Auditorların Məsuliyyətləri və Peşəkar Audit Standartları kimi vacib sənədləri hazırlayıb qəbul etmişdir. Standartlar daxili auditorların fəaliyyət göstərdiyi bütün iş sahələrində bütün auditorlar üçün hazırlanmışdır. Xarici audiddən fərqli olaraq, peşəkar, qanunvericilik və

institusional cəhətdən daxili audit hələ dəqiq müəyyən edilməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, elm adamları daxili auditin mahiyyəti ilə bağlı müxtəlif təriflər verirlər.

Cədvəl 1: Daxili audit kateqoriyasının müəyyən edilməsi

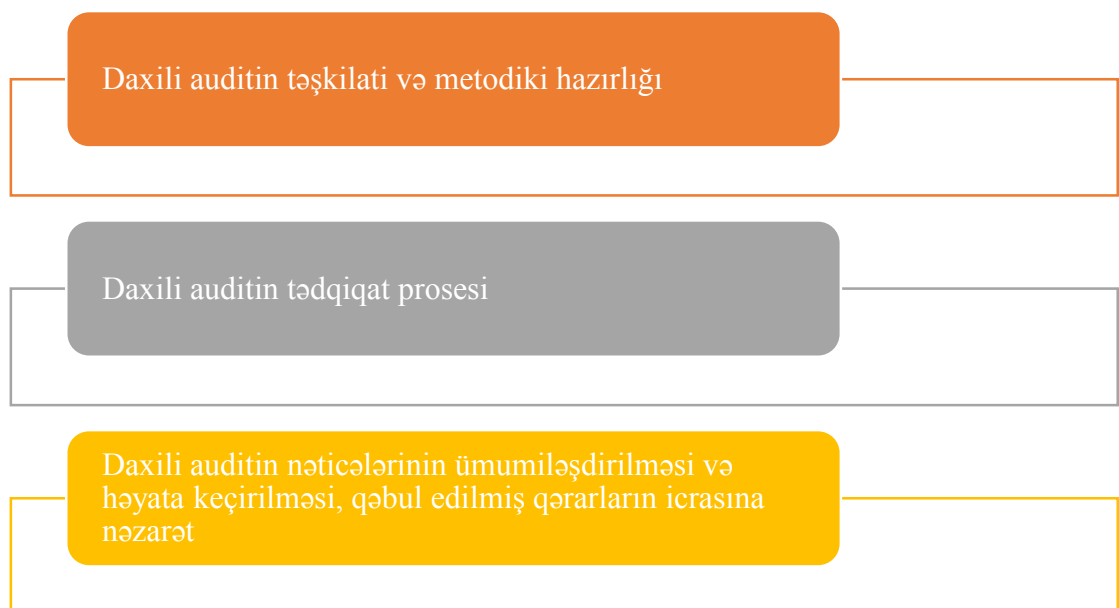
Mənbə (müəllif)	Tərif
Daxili Auditorlar İnstitutu (IIA) ABŞ	Təşkilatın fəaliyyətini maraqlarına uyğun olaraq nəzərdən keçirmək və qiymətləndirmək üçün müstəqil fəaliyyətlər
“Daxili audit işinin öyrənilməsi və istifadəsi” (standartı)	Daxili sənədlərlə tənzimlənən idarəetmə və mülkiyyətçilərin maraqlarına uyğun olaraq qurulmuş mühasibat uçotu proseduruna və daxili nəzarət sisteminin işinin etibarlılığına nəzarət sistemi
A.N.Romanov, V.İ.Podolski, L.V.Sotnikova	Maliyyə və sənaye qrupunun Rəhbərlər Şurası adından, qanunauyğunluğu olan holdinqə daxil olan müəssisələrin fəaliyyəti üçün yalnız İdarə Heyətinə tabe olan xüsusi struktur bölmə tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər sistemi, həyata keçirilən iş əməliyyatlarının etibarlılığı və iqtisadi məqsədəuyğunluğu, habelə onların həyata keçirilməsində iştirak edən vəzifəli şəxslərin hərəkətlərinin düzgünlüyü müəyyən edilir
R.A.Alborov	Təşkilatın xüsusi xidməti və ya təsərrüfat subyektinin rəhbərliyinə birbaşa tabe olan işçiləri (mütəxəssisləri) tərəfindən həyata keçirilən nəzarət alətidir
A.A.Terekhov	Təşkilatda nəzarətin davamlı olması lazım olan hissəsidir
M.V.Melnik, A.S.Panteleev, A.L.Zvezdin	Üç əsas elementdən ibarət olan təsərrüfat içi idarəetmə sisteminin ayrılmaz hissəsi: nəzarət mühiti, uçot sistemi, nəzarət prosedurları
V.D.Andreev	Təşkilatın daxili nəzarətinin fərqləndirdikləri hissəsi: - ixtisaslaşdırılmış daxili nəzarət orqanları - müxtəlif nəzarət şöbələri (daxili audit şöbəsi, daxili auditor, audit firması, audit komissiyası, auditor və s. ilə razılaşma əsasında daxili auditin təşkili); - vəzifə öhdəliklərinə nəzarəti həyata keçirən təsərrüfat subyektinin bölmələri və işçiləri; - müəssisənin rəhbərliyi, bütün şöbələrin müdürləri, mühasibat, planlaşdırma və iqtisadi şöbə müdürləri, müəssisə işçiləri və s.

Mənbə: КевоРковой Ж.,2013: s.153-172

Konseptual aparatın təhlili göstərir ki, daxili audit təşkilatın daxili nəzarətinin ən inkişaf etmiş formalarından biridir və bu, rəhbərliyin müxtəlif səviyyələrdə

idarəetməsini asanlaşdırır. Respublikamızda bazar iqtisadiyyatı qanunlarının fəaliyyət göstərməsi, dünyanın iqtisadi məkanına sıx inteqrasiya biznesin sürətli inkişafı, müxtəlif təşkilati-hüquqi formaların meydana gəlməsi idarəetmə sahəsində köklü struktur dəyişikliklərin edilməsini, nəzarətin təşkili və həyata keçirilməsi sisteminin təzədən yaradılmasını zəruriyyətə çevirir. Audit aktiv və öhdəlik, həmçinin, xüsusi vəsaitlərin və maliyyə yekunlarının dəqiq, tam və dürüst əks etdirilməsinə aydınlıq gətirilməsi hədəfilə mövcud qanunlardan doğan paralel şəkildə iqtisadi subyektlər tərəfindən ortaya çıxarılan illik maliyyə uçot hesabatlarının müstəqil qaydada yoxlanmasını nəzər dairəsində saxlayır. Auditin ana sütununu dövlətin, şirkət sahiblərinin qarşılıqlı maraq dairəsi təmsil edir və təşkilatın real vəziyyətini obyektiv qiymətləndirməyə, idarəetmə qərarları verməyə kömək edən məlumat mənbəyinə çevrilir. Funksional və inzibati idarəetmə müəyyən məqsədlərə çatmağa yönəlmiş fəaliyyət istiqamətidir. Funksional və inzibati nəzarət rəy əsasında həyata keçirilir. Nəticə etibarlı ilə daxili audit rəhbərliyə təşkilatın fəaliyyətinin qəbul edilmiş inkişaf siyasətinə, təşkilatın direktiv qaydalarına və qanuni tələblərə uyğun olmasını təmin etməyə imkan verir. Beləliklə, daxili audit texnologiyasının həyata keçirilməsində, ən ümumi formada, aşağıdakı hərəkətlər dəstini ayırmaq olar:

Sxem 1: Daxili audit texnologiyasının hərəkətlər dəsti

Mənbə: Кеворковой Ж.,2013: s.204 istifadə edilərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Daxili auditin təşkilati metodiki hazırlığı, vəzifə və səlahiyyətlərin dairəsini və sərhədlərini, daxili auditorların vəzifə təlimatlarını, işçilərin sayını, auditin keyfiyyətinə nəzarət vasitələrini və əsas daxili standartların qəbul edilməsini aydın şəkildə qurur. Həm də bu tədbirlər toplusunda daxili audit xidmətinin strateji, cari planları və iş proqramları mütləq şəkildə hazırlanmalıdır. Daxili nəzarət idarəçiliyin əsas funksiyalarından biridir və bu olmadıqda iqtisadi subyekti səmərəli idarə etmək mümkün deyil. Maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsi prosesi həm funksiyalarının məcmusunun qarşılıqlı əlaqəli, birdəfəlik və ya dövrü məqsədli təsiri kimi, həm də müvəqqəti aspektdə və məkan ierarxiyasında həyata keçirilən proses olaraq xarakterizə edilə bilər.

Audit ən effektiv nəzarət vasitəsi olub mülkiyyətçilərin gəlir və əmlak maraqlarının qorunub saxlanmasını təmin edir. Audit şirkətlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə dair sənədlərin aydınlıq gətirilmiş meyarlara uyğunluq faizinin dəqiqləşdirilməsi və yoxlamanın yekunlarını maraqlanan istifadəçilərə təqdimi hədəfiylə onların tapılması və qiymətləndirilmə aparılması prosesidir.

Tanınmış professor Vahid Novruzovun təbirincə, ölkədə auditin beynəlxalq standartların tələbləri bazasında təşkili ona tək cə mühasibat uçot və hesabatın qanunauyğunluğunu və təqiqliyinin yoxlanılması və yaxud klassik təftiş kontekstində yanaşması deyil, nəzarət analitik infrastruktur elementi olaraq idarəetmə prosesində qəbulu məsələsi tələbilə çıxış edir. (Novruzov V.T.,2008: s.23)

Nəzarət, mühasibat və analitik proseslərin əlaqəsi idarəetmənin informasiya dəstəyi problemini ən yaxşı həll etməyə imkan verir. Beləliklə, idarəetmə funksiyalarının qarşılıqlı təsiri danılmazdır və bu, təşkilatın daxili nəzarətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi zamanı göstərməlidir. İqtisadi subyektin daxili nəzarətinin əsas elementləri olaraq aşağıdakıları müəyyən etmək olar:

- ❖ nəzarət mühiti;
- ❖ riskin qiymətləndirilməsi;
- ❖ daxili nəzarət prosedurları;

- ❖ məlumat və ünsiyyət;
- ❖ daxili nəzarətin qiymətləndirilməsi (Novruzov V., Qənizadə R., Nəsimova L., Əliyev M., 2002: s.29).

Qeyd edək ki, daxili audit elementlərində daxili nəzarətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələsi həm idarəetmə məqsədləri üçün, həm də maliyyə hesabatlarının müstəqil auditi məqsədləri üçün kifayət qədər inkişaf etdirilməmişdir. Buna görə də, idarəetmə məqsədləri üçün təsərrüfat subyektləri maddi, əmək və maliyyə daxil olmaqla resursların istifadəsinə daxili nəzarətin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün göstəricilər və meyarlar sistemini formalaşdırmaq ən vacib zəruri şərtidir.

Vergi auditi Dövlət Vergi Xidmətinin səlahiyyətli nümayəndələri istiqamətdən vergitutma obyektinin və vergi ödəyicilərinin uçotunun aparılması, onlarla bağlı tam informasiyalara yiyələnmək mühasibat uçotu və hesabatlarla dair məlumatların analizi, vergitutma obyektlərinin vaxtında müəyyənləşdirilməsi və ərazilərin yoxlanılması yolu ilə reallaşır. İdarəetmə sisteminin qurulması və qiymətləndirilməsi, vergi işçilərinin işinin yoxlanılması və nəzarət vergi auditi tərəfindən öz həllini tapır. Təşkilati-hüquqi formalarına baxmayaraq, idarə və şirkətlərdə xüsusən fiziki və hüquqi şəxs təmsalında təsis edilmiş müəssisə və cəmiyyətlərdə vergilərin hesablanması və buna aid sənədlərin təftişinə icazə verilir. Yoxlama gedişatında vergi xidmətinin işçisi rezidentlərdən vergilərin dürüst hesablanması, təsərrüfat fəaliyyətinə dair sənəd, izahat, arayış və başqa informasiyaların əldə edilməsi tələbi kimi hərəkət edə bilər.

Uzunmüddətli gələcəkdə təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyəti, strateji inkişaf tempinin təmini və rəqabət qabiliyyətinin artırılması əhəmiyyətli tərzdə xidmət sferası təşkilatlarında daxili audit sistemi ilə müəyyənləşir. Auditin mühim elementi sayılan maliyyə təhlili təşkilatın istehsal təsərrüfat fəaliyyətində xüsusi mənə sərgiləyir. Maliyyə analizi mühasibat hesabatları bazasında təşkilatın maliyyə durumunun qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasının əsas metodu sayılır. Təşkilatın maliyyə durumunun analizi ilə yalnız sahibkarlar və müvafiq xidmət strukturları yox, həmçinin də investorlar məşğul olurlar. Məsələn, bank

kreditləşmə şərtini qiymətləndirmək və riskin dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün, malgöndərənlər ödənişi vaxtında aparmaq üçün, vergi müfəttişi büdcəyə vəsaitin vaxtında daxil olması planın yerinə yetirilməsi üçün maliyyə təhlilindən istifadə edirlər.

Xidmət müəssisələrinin stabil maliyyə-mühasibat durumu onun vergi öhdəliklərinin miqdarı və yüksək vergi riskləri ilə sıx əlaqədardır ki, bu da vergi auditinin rolunun artmasına səbəb olur. Audit, şirkətlərdə mövcud olan məlumatların həqiqətləri və dürüstlüyünə dair rəy verməkdən ötrü heç kimdən asılı olmayan ekspert tərəfindən maliyyə hesabatlarının yoxlanılması və təsdiq edilməsindən ibarətdir. Auditin rolu, istifadəçilərə təşkilatın maliyyə durumu və hesabatları haqqında dəqiq təsəvvür, aydın və tam maliyyə prinsipləri, mühasibat uçotu haqqında informasiya təqdim etməkdir.

Daxili auditin arayışına sadaladıqlarımız daxil edilir:

- Bəzi vacib elementləri əks edən daxili audit anlayışı:
 - daxili audit zəmanət və məsləhət təqdim edir;
 - məsuliyyət sahələri daxili nəzarət, risk və idarəetmə təşkilatıdır;
 - daxili auditin hədəfi təşkilatlara dəyər qatmaqdır
- daxili auditorlara peşə təcrübələrini aydın bir kontekstə uyğunlaşdırmağa şərait formalaşdıran prinsiplər toplusu və dəyərlər təqdim edən davranış qaydaları;
- bu şərhin işıq üzü görməsi və qaydaları, tövsiyyə olunan ən mükəmməl təcrübələri izah etməkdən ötrü tədbirlər;
- auditorların missiya və idarəetmə fəaliyyətini reallaşdırmağa istiqamətlənən daxili auditin peşəkar təcrübəsi standartları;
- əsasən nəzəri məqalə və nəşrlərdən, toplantı, konfrans və seminar sənədlərindən ibarət olan peşəkar dəstək.

Auditorların mənsub olduğu mənsubiyyətdən asılı olaraq auditin sadaladığımız növləri fərqləndirilir:

- ✓ Daxili audit
- ✓ Kənar audit

Daxili audit, özəl və dövlət təşkilat strukturunun müstəqil bir bölməsi şəklində, kənar audit isə azad peşəkarlar və yoxlayan şəxslərin rəhbərliyi istiqamətdən aparılan maliyyə auditi və razılaşma auditi olaraq reallaşır.

Tətbiq edilən məkandan asılı olmayaraq istənilən növ audit qarşısında duran başlıca hədəf məlumat sənədlərinin istifadəsini yaxşılaşdırmaqdır. Nəzarət və auditlə məşğul olan peşə sahiblərinin öz dairələrində bir-birilə sıx bağlı və şərtsiz hədəfləri mövcuddur, belə ki:

- Daxili audit yoxlama fəaliyyəti və əməliyyatları şirkətin rastlaşdığı risklərlə birlikdə mövcud fəaliyyət qanunlarına uyğun tərzdə aparılır;
- Münasib kənar nəzarət xəbərdarlıqları və təşkilatın işində daxili nəzarət sisteminin hansı səviyyədə təminatının gerçəkləşməsi;
- Kənar audit əvvəldə bəhs etdiyimiz sistemin şirkət daxilində mövcudluğunu və funksiya göstərməsinə şərait təqdim etməlidir.

Yuxarıda sadaladığımız yekun nəticələr daxili auditin başlıca rolunu ifadə edir. Beləliklə, bir səmtdən, daxili nəzarəti ümumi idarəetmə ilə əlaqəli tərzdə, həmçinin kənardan alınan xarici nəzarət qurumu ilə əlaqələrdə qiymətləndirir, digər istiqamətdən hazırlanan hesabatlardan ortaya çıxarılan tövsiyələr və nəticələr təqdim edilir. Kənar audit təşkilatla tanışlıq dərəcəsi və daxili auditorlar istiqamətdən təmin edilən bütöv idarəetmə dərəcəsi diqətə alınmaqla, müvafiq tövsiyələrin işlənilib ortaya qoyulması və formalaşdırılmasından ötrü motiv yaradır.

Daxili auditin əsas məqsədlərinə sadaladıqlarımızı daxil etsək zənnimcə yanlışlığa yol vermərik:

- İqtisadi subyekt səmtdən təftişi reallaşan sənəd, proqramların və onların qanunvericiliyə uyğun riayət olmasının yoxlanılması;
- Kompaniya sahiblərinin iqtisadi subyektin reallığını anlamasından ötrü maliyyə və qeyri-maliyyə sənədlərinin və informasiyaların uyğun gəlməsinin qiymətləndirilməsi;

- Aktiv və passivləri xarici təhlükələrdən qorumaq və hər cür fırıldaqçılıq, itkilərin qarşısına sədd çəkməkdən ötrü tədbirlər paketi müəyyənləşdirmək.

Beynəlxalq aləmdə tətbiq edilən audit standartları ümumiyyətdə daxili auditin iş fəaliyyətinin qiymətləndirilməsini ona xidmət etməkdən ötrü yaradılmış bir təşkilat olaraq təyin edir.

Daxili auditin əsas baza funksiyalarına sadaladıqlarımız aid edilir:

- Müayinə;
- Qiymətləndirmə;
- Daxili nəzarətin adekvatlığı və səmərəliliyinin monitorinqi.

Daxili auditin iş sferası sadaladıqlarımızdır:

- Xidmət təşkilatının iqtisadi fəaliyyətinə mütəmadi baxış keçirilməsi;
- Maliyyə əməliyyatları, mühasibat uçotu və bu səpkidə başqa xidmətlərin hamsını analiz edərək iqtisadi subyektin rəhbərliyindən asılı olmayan qiymətləndirmə fəaliyyəti;
- Uyğunluğun dəyərləndirilməsi və nəticələrin qiymətləndirilməsi.

Daxili təftişin aparılması, işlərin və öhdəliklərin koordinasiyasından, daxili audit hesabatlarının imzalanmasından məsul şəxslər hökmən daxili audiddən olmalıdır. Daxili auditorlar müəssisənin ştatda olan işçiləridir və müəssisə rəhbərliyi və ya səhmdarlar qarşısında birbaşa olaraq məsuliyyət daşıyırlar. Fikrimizcə, daxili auditorun təməl funksiyalarına konsaltinq xidməti göstərmək, yardım etmək, lakin qərar verməmək öhdəliyi, hər bir menecerin fəaliyyətinə və hədəflərinə yetişməkdən ötrü koordinasiya edənlərə nəzarəti təkmilləşdirmək üçün bir vasitə təmini daxildir. Xidmət sferası qurumlarının daxili audit sistemi, maliyyə idarəciliyinin və daxili nəzarətin şəffaflığını və qanunauyğunluq, nizamlılıq, səmərəlilik və qənaət qaydalarına uyğun gəlməsini analiz edən daxili audit şöbəsi həllini tapır.

1.2. Xidmət sferası təşkilatlarında daxili auditin aparılması üzrə beynəlxalq standartlar və tövsiyələr

Daxili auditor öz fəaliyyətini həyata keçirərkən Beynəlxalq Peşəkar Təcrübə Çərçivəsini (IPPF) rəhbər tutur. Bu, Beynəlxalq Daxili Auditorlar İnstitutu (IIA) tərəfindən nəşr olunan təlimatları bir araya gətirən konseptual çərçivədir. Beynəlxalq çərçivə daxili audit sahəsində dövlətlərarası, milli qanunvericilik və tənzimləyici aktların əsasını təşkil edir. Hal-hazırda Beynəlxalq Çərçivə 7 komponentdən ibarətdir:

Sxem 2: Beynəlxalq Peşəkar Təcrübələr Çərçivəsinin komponentləri

Mənbə: Панков В., 2007: с.61

Xidmət göstərən təşkilatlarda daxili audit fərqli hüquqi və mədəni mühit amillərinin təsir dairəsində reallaşır: hədəfi, ölçüsü, mücərrədliyi və quruluşu ilə seçilən təşkilatlardan ötrü və təşkilat daxilindəki və ya kənarında olan şəxslər tərəfindən. Fərqliliklər sadaladığımız istənilən mühitdə daxili audit praktikasına təsir göstərə bilsə də, Daxili Auditin Peşəkar Təcrübəsi Beynəlxalq Standartların tələblərinə uyğunluq daxili auditorların və onların iş fəaliyyəti məsuliyyətlərinin

icrasında düşündüyümüzdən də vacibdir. Daxili audit standartlarının qarşısında bu kimi həlli gözləyən önəmli hədəflər durur:

1. Beynəlxalq Peşəkar Təcrübələr Çərçivəsinin məcburi elementlərinə riayət olunmasına istiqamətləndirmək.
2. Çoxlu əlavə dəyərli daxili audit xidmətlərinin reallaşması və təşviqindən ötrü bir çərçivə yaratmaq.
3. Daxili auditin iş fəaliyyətinin hərtərəfli qiymətləndirilməsindən ötrü zəmin yaratmaq.
4. Təkmilləşdirilmiş təşkilati proses və əməliyyatları təşviq etmək. (ПАНКОВ В., 2007: с.82).

Ümumiyyətlə, Standartlar sadaladıqlarımızdan ibarət olan prinsiplərə söykənən məcburi tələblər toplusudur.

- Təşkilat və fərdi səviyyələrdə beynəlxalq aləmdə tətbiqi reallaşan daxili auditin peşəkarlığı və iş fəaliyyətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsindən ötrü tələblərin bəyanatları.
- Standartlar daxilinə termin və ya anlayışlara aydınlıq gətirən şərhlər.

Beynəlxalq arenada standartlar əsasən 2 kateqoriyadan təşkil olunub:

- ✓ Atribut Standartları (*Attribute Standards*);
- ✓ Performans Standartları (*Performance Standards*).

Keyfiyyət xüsusiyyətlərinin standartları (Atribut Standartları)

Atribut Standartları daxili audit reallaşdıran xidmət təşkilatı və fərdlərin xarakterik xüsusiyyətlərinə daxildir. Bu standartların əsas tezisləri bunlardır:

- Daxili auditin məqsədləri, səlahiyyətləri və məsuliyyətləri, Daxili Audit Missiyasına və Beynəlxalq Peşəkar Təcrübə Çərçivəsinin məcburi elementlərinə uyğun gələn təşkilatın daxili sənədində (Daxili Audit qaydaları) müəyyən edilməlidir. Baş audit müdiri Daxili Audit Nizamnaməsinə dəyişiklik edilməsinin zəruriliyini vaxtaşırı nəzərdən keçirməli və Əsasnaməni yüksək rəhbərliyə, İdarə Heyətinə təsdiq üçün təqdim etməlidir;

- Müstəqillik və obyektivlik: daxili audit müstəqil olmalı və daxili auditorlar vəzifələrini yerinə yetirərkən obyektiv olmalıdır;
- Peşəkarlıq və işinə peşəkar münasibət: daxili auditorlar müvafiq peşə səviyyəsində audit tapşırıqlarını yerinə yetirməlidirlər;
- Daxili auditin keyfiyyət təminatı və təkmilləşdirilməsi proqramı: baş audit müdiri daxili auditin bütün fəaliyyətlərini əhatə edən və daxili auditin səmərəliliyini qiymətləndirməyə yönəlmiş keyfiyyət təminatı, təkmilləşdirmə proqramı hazırlamalı və davam etdirməlidir. Keyfiyyət təminatı və təkmilləşdirilməsi proqramı həm daxili, həm də xarici qiymətləndirmələri, eləcə də daxili audit fəaliyyətinin davamlı monitorinqini əhatə etməlidir. Proqramın hər bir komponenti daxili auditin təşkilata dəyər gətirməsinə və proseslərinin səmərəliliyinin artırılmasına kömək etməyi hədəfləməlidir. Proqram daxili audit fəaliyyətinin Beynəlxalq Peşəkar Təcrübə Çərçivəsinə uyğun olduğuna əminlik verməlidir.

Performans Standartları

Performans Standartları daxili auditin məğzini təsvir edir və göstərilən xidmətlərin performansının ölçülə biləcəyi keyfiyyət meyarlarını təmin edir.

- Daxili auditin idarə edilməsi: baş audit müdiri daxili audit funksiyasını şirkət üçün faydalı və effektiv şəkildə idarə etməlidir;
- Daxili audit işinin mahiyyəti: daxili audit sistemli və ardıcıl yanaşma istifadə edərək korporativ idarəetmənin, risklərin idarə edilməsi və nəzarət proseslərinin qiymətləndirilməsinə və töhfəsinə kömək etməlidir;
- Audit tapşırığının planlaşdırılması: daxili auditorlar hər bir audit tapşırığı üçün məqsədlər, əhatə dairəsi, vaxt və resurs bölgüsü daxil olmaqla plan tərtib etməli və sənədləşdirməlidir. Planda təşkilatın strategiyası, məqsədləri və vəzifəyə xas olan risklər nəzərə alınmalıdır;
- Nəticələrin bildirilməsi: daxili auditorlar tapşırığın nəticələri barədə məlumat verməlidirlər;

Atribut və Performans Standartları götürüldükdə cəmi daxili audit xidmətlərinə tətbiq olunur. İcra Standartları, təminat və ya konsaltinq xidmətlərinə tətbiq edilən tələblərə əməl etməklə Atribut və Performans Standartlarının əhatə diapozonu genişləndirilir.

Beynəlxalq standartlarda əksolunmuş zəmanət xidmətləri, daxili auditorun subyekt, funksiya, əməliyyat, proses, sistem və ya bu səpkidə mövzularla bağlı fikir irəli sürmək və yaxud tövsiyələr təqdim etməkdən ötrü toplanmış dəlilləri obyektiv qiymətləndirməsini özündə ehtiva edir. Zəmanət müqaviləsinin məzmunu və əhatə məkanı daxili auditor istiqamətdən irəli sürülür.

Ümumiyyətlə, bu prosesdə təminat xidmətlərinin iştirakçıları timsalında üç tərəf iştirak edir:

1. Şirkət, əməliyyat, funksiya, proses, sistem və yaxud başqa mövzuyla birbaşa kontaktda olan işçi və ya dəstə - proses sahibi;
2. Qiymətləndirməni reallaşdıran işçi və yaxud dəstə - daxili auditor;
3. Qiymətləndirmə fəaliyyətindən yararlanan işçi və ya qrup - istifadəçi.

Konsaltinq xidmətləri göstərən müəssisələrdə məsləhətləşmənin xüsusiyyəti və əhatə məkanı işi tapşırıran müştəriylə bilavasitə razılaşdırılır. Konsaltinq xidmətləri adətən iki tərəfi özündə cəmləşdirir:

- Məsləhət təqdim edən işçi – daxili auditor
- Məsləhətə ehtiyacı olan işçi – tapşırıq müştərisi.

Konsaltinq xidmətləri təqdim edərkən daxili auditor obyektivliyi qoruyub saxlamalı və təşkilat sahiblərinin məsuliyyətini özündə daşımamalıdır. Beynəlxalq audit standartları əsasən fərdi daxili auditora, o cümlədən, daxili audit işinə tətbiq edilir. Audit kompaniyasının rəhbərləri sadaladığımızdan savayı daxili auditin iş fəaliyyətinin standartlara uyğunluğuna görə məsuliyyətlidirlər. Daxili auditorların, eləcə də daxili audit işinin qanun və nizama salma ilə standartların bəlli hissələrinə uyğunluğuna qadağa qoyulduqda, standartların bütün başqa hissələrinə düz gəlməsi və müvafiq açıqlamalar tələbi ilə çıxış edilir.

Beləliklə, tədqiqat gedişatında gəldiyimiz qənaətə görə beynəlxalq praktikada daxili audit nizamnaməsi, daxili audit fəaliyyətinin məqsəd, səlahiyyət və

məsuliyyətini müəyyən edən rəsmi bir sənəddir. Daxili audit nizamnaməsinin yekun təsdiqi şuraya verilir.

Daxili audit işi kənar müdaxilələr olmadan azad, daxili auditorlara gəldikdə isə öz vəzifələrini yerinə yetirərkən vicdanlı, obyektivliyi qorunmalıdır. Müstəqillik dedikdə - daxili audit işini və vəzifələrini qərəzsiz icra etmək qabiliyyətini təhdid edən şərtlərdən azad olmaqdır. Daxili audit iş fəaliyyəti qarşısındakı öhdəliklərin məqsədli tərzdə icra etməkdən ötrü gərəkli olan müstəqillik dərəcəsinə yetişmək üçün baş audit müdirinin ali rəhbərliyə və idarə heyətinə birbaşa və məhdudiyyətsiz girişi mövcuddur. Buna ikili hesabatın köməkliyiylə nail olmaq olar.

Obyektivlik, daxili auditorların iş məhsullarına inandıları və heç bir keyfiyyət güzəştinin edilməyəcəyi təqdirdə öhdəliklərini yerinə yetirmələrinə münasib şərait aşılardan qərəzsiz bir əqli münasibətdir. Obyektivlik, daxili auditorların audit məsələləriylə əlaqədar verilən qərarlarını başqalarına tabe etməməsi tələbi ilə çıxış edir.

Cədvəl 2: Vergi auditinin əsas funksiyaları və formaları

Vergi auditinin funksiyaları.	Vergi auditinin mahiyyəti və formaları
Proqnozlaşdırma	<ul style="list-style-type: none"> • iqtisadi sferanın vergi gücünün qiymətləndirilməsi; • vergi daxilolmalarının qısa zamanlı proqnozlaşdırılması
Uçot-hesabat	<ul style="list-style-type: none"> • rezidentlərin uçotu və dövlət qeydiyyatı; • hesabat sənədlərin qəbulu və uçota salınması; • vergilərin və əlavə məbləğlərin mədaxilinin uçotu; • vergi borclarının monitorinqinin və vergi ödəyiciləri istiqamətdən ödənilməsi
Daxili nəzarət	<ul style="list-style-type: none"> • vergi ödənişlərinin zamanında mədaxili boyunca nəzarət; • vergi yoxlamaları sənədlərinin gerçəkləşməsi ; • vergi auditi • vergi yoxlamaları;
Nizamlama	<ul style="list-style-type: none"> • vergi ödənişləri zamanının dəyişimi (məhlətli və ya zamanı uzaldılmış , investisiya vergi kreditinin tədqimi); • borclanmanın yenidən qurulması prosesi .
Məcburetmə	vergi hüquqi pozuntularına müqabilində tətbiq edilən sanksiyalar

Mənbə: Vergi auditinin mahiyyəti və məzmunu əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, proqnozlaşdırma vergi inzibatçılığının əsas funksiyalarından biridir. Burada iqtisadiyyatın vergi

potensialının qiymətləndirilməsi, vergi daxilolmalarının qısamüddətli proqnozlaşdırılması nəzərdə tutulur. Beynəlxalq standartların tələblərində nəzərdə tutulan audit kompaniyasının rəhbəri, müəssisə içi mühitdə daxili audit işinin üzərinə düşən vəzifələri reallaşdırmağa məqam yaradan bir səviyyəyə hesabat təklif etməlidir. O, götürüldükdə hər il daxili audit iş fəaliyyətinin təşkilati müstəqilliyini idarə heyətində təsdiqləməlidir. Kompaniyanın müstəqilliyi, baş auditin idarə heyətinin funksional şəkildə rəhbərliyə hesabatla məruzə edilməsi təmin edilir. İdarə Heyətinə funksional hesabat nümunələri sadaladığımız qaydada idarə heyətini əhatə edir.

- Daxili audit nizamnaməsinin təsdiqi prosesi
- Rast gələcək risk əsaslandırmaqla daxili audit planının təsdiqi
- Daxili audit büdcəsi və resurs mənbələri planının təsdiqi
- Daxili auditin iş fəaliyyəti planı və digər bu səpkidə məsələlərlə əlaqədar rəhbərlikdən mütəmadi informasiya əldə etmək
- Baş audit müdirinin təyin edilməsi və vəzifədən azad edilməsi ilə bağlı qərarların təsdiq edilməsi
- Audit palatasının müdirinin ştatda nəzərdə tutulan əmək haqqının təsdiqi
- Düz gəlməyən əhatə çevrəsinin və ya ehtiyat məhdudiyyətlərinin olub olmadığını ortaya qoymaqdan ötrü rəhbərlikdən, o cümlədən, audit palatası rəhbərindən uyğun sorğuların aparılması

1.3. Xidmət sferası təşkilatlarında idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində daxili auditin rolu

Auditin və maliyyə idarəedilməsinin aparıcı elementi sayılan maliyyə-mühasibat analizi xidmət sferası təşkilatının təsərrüfat-istehsal iş gedişatında vacib əhəmiyyət sənəgiləyir. Maliyyə analizi mühasibat hesabatı məlumatlarını əsas baza götürərək təşkilatın mövcud maliyyə durumunun qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasının ən vacib metodunu diqqət mərkəzində saxlayır. Müəssisənin maliyyə durumunun analiziylə təkcə sahibkarlar və uyğun xidmət

strukturları deyil, həmçinin də yatırım sahibləri məşğul olurlar. Məsələn, bank kreditləşmə şərtini qiymətləndirmək və riskin dərəcəsinə aydınlıq gətirməkdən ötrü malgöndərənlər öhdəliyi məqamında aparmaqdan ötrü xidməti müfəttişi dövlət büdcəsinə vəsaitin müəyyən olunmuş tarixdə mədaxil planın icra edilməsindən ötrü maliyyə təhlilinin xidmətindən faydalanırlar.

İqtisadi böhranın başvermə səbəb və nəticələrinin tədqiqinin müasir metodlarından biri diaqnostik təhlildir. Diaqnostik təhlil – iqtisadi proseslərin normal gedişinin pozulmasının ilkin səbəblərinin aşkara çıxarılmasının kompleks metodudur və həmçinin təsərrüfat subyektlərinin sağlamlaşdırılmasına dair idarəetmə qərarlarının sübuta yetirilməsi alətidir. Xidmət sferası təşkilatının təsərrüfat-istehsal işinin effektiv idarə olunmasından ötrü informasiya təminatıyla bağlı məsələlər olduqca gərəklidir ki, onun da tərkib quruluşunu maliyyə-mühasibat durumu vəziyyəti haqqında informasiyalar təşkil edir. Bazar qanunları işlək olan cəmiyyətlərdə xidmət sferası təşkilatının təsərrüfat-istehsal iş fəaliyyəti maliyyə yekunlarının auditi taktiki və strateji təbiətli adekvat menecment qərarlarının qəbulundan ötrü zəruri şərtidir. Təşkilatın stabil maliyyə-mühasibat durumu ona aid vergi öhdəliklərinin miqdarı və yüksək vergi riskləri ilə sıx bağlıdır ki, bu da sonda vergi auditinin rolunun artmasına gətirib çıxarır. Ona görə də vergi auditinə maraqlı şəxslər vergitutmanın dürüst hesablanmasına dair real və etibarlı informasiyalara yiyələnmək istyirlər.

Peşəkar fəaliyyət kimi tanınan auditin hədəfi cəmiyyəti, xüsusilə maraqlanan şəxsləri təşkilatın iş gedişinə dair keyfiyyətli mühasibat uçotunun məlumatlarıyla müntəzəm doldurmaqdan ibarətdir. Auditor təşkilatı maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılması texnologiyasını mükəmmək bilməli və onun bzasında lazımi nəticə çıxarmağı və maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair əsaslandırılmış tövsiyələr hazırlamağı bacarmalıdır. Elmi və praktiki tədqiqatlarda əvvəllər monitorinqməhfumu işlədikdə ətraf mühitin vəziyyəti haqqında informasiyanın emalı prosesi, müşahidə sistemi və təbiətdə baş verən insanın təsərrüfat fəaliyyətində yaranan dəyişikliklərə nəzarət başa düşülürdü. (Кисалев М.В.,2011: с.507) Bazar münasibətlərinin inkişafı prosesində monitorinq anlayışı milli

iqtisadiyyatda işlədilməyə başlandı. O zaman monitoringə iqtisadiyyatda böhran vəziyyətinin yaranması imkanlarının minimuma endirilməsi və xidmət sferası təşkilatlarının maliyyəsinin idarədilməsinin effektivliyinin yüksəldilməsi hədəfiylə şirkətin maliyyə durumuna dair qiymətləndirilmə aparılması və proqnozlaşdırılması prosesi olaraq nəzər dairəsindən keçirilirdi.

İqtisadi tədqiqatlarda monitoring istər makro, istərsə də mikro səviyyədə, mühasibat-maliyyəyə aid olmaqla iqtisadi proseslərin idarə olunmasının vacib aləti şəklində dəyər verilir. Belə olan məqamda, V.V.Kokalevin təbirincə xidmət sferasının təşkilatları mühasibat-maliyyə monitoringini idarəetmənin iri bölməsi kimi səciyyələndirmək olar və onun başlıca xarakteristikası balansın optimallaşdırılması üzrə qərarın verilməsi, maliyyə axınlarının səfərbər edilməsi və məqsədlər çərçivəsində səmərəli yerləşdirilməsi boyunca qərarın əsaslandırılması, operativ uçot informasiyaları əsasında istehsaldaxili işin effektiv təşkili, çevik məlumat təminatı və s. məsələlər hesab edilir. (Ковалев В.В.,2011: с.504) Maliyyə monitoringinə analogi yanaşma M.İ.Bakanovun və A.D.Şeremetin əsərlərində də müşahidə olunur. (Шеремет А.Д.,2011: с.818)

V.V.Kovalev maliyyə monitoringinin bazasında xidmət sferasının təşkilatlarının mühasibat hesabat sənədlərinin analizini nəzər dirəsində tutur və bu yekuna gəlir ki, yalnız analitik əmsallar sisteminin yardımı ilə müflisləşməni proqnozlaşdırmaq və təsərrüfat subyektlərinin pul axınlarında fasilə dəyişikliklərini izləmək reallığa çevrilir.

Bizim fikrimizcə, maliyyə monitoringinin məzmununa xidmət sferasının təşkilatlarının maliyyə durumunun dinamikasına ara vermədən müşahidə prosesi və analitik qiymətləndirilmə həyata keçirilməsi informasiyanın operativ yığılması və xidmət müəssisəsinin istehsal-təsərrüfat işini ətraflı əks etdirən başlıca göstəricilərinin analizi və maliyyə durumunun yaxşılaşdırılmasına imkan yaradan idarəetmə qərarlarının qəbulu aiddir.

Müasir daxili audit müxtəlif miqyaslı vəzifələri yerinə yetirə bilər və etməlidir. Daxili audit:

- daxili nəzarət sistemini məlumat etibarlılığı, qanunvericiliyə uyğunluq, aktivlərin təhlükəsizliyi, ayrı-ayrı əməliyyat və struktur bölmələrinin və bütövlükdə şirkətin səmərəliliyi və effektivliyi baxımından qiymətləndirir;
- risk idarəetmə sisteminin effektivliyini qiymətləndirir və risklərə nəzarət üsullarını təklif edir;
- şirkətin korporativ idarəetmə sisteminin korporativ idarəetmə prinsiplərinə uyğunluğunu qiymətləndirir (Novruzov V., 2008: s.141).

Bugün daxili audit risk qiymətləndirmə vasitəsinə çevrilir, fərdi əməliyyatların qiymətləndirilməsindən bütövlükdə şirkətin fəaliyyətindəki risklərin qiymətləndirilməsinə keçid var. Daxili və xarici mövcud mühit dinamikdir və bu, risk dəyişikliklərinin sürətində və miqyasında özünü göstərir. Şirkətlər ən geniş miqyaslı risklərlə üzləşirlər – tələbin azalması, likvidliyin itirilməsi, xammal və material tədarükünün pozulması, kredit verməkdə çətinliklər, şirkət işçiləri arasında daxili gərginliyin artması və s. oğurluq və hesabatların saxtalaşdırılması.

Daxili yoxlamaya ehtiyac barədə qərar, şirkət üçün kənar auditorun iştirakı ilə müəyyən edilməməlidir, çünki xarici və daxili audit fərqli funksiyaları yerinə yetirir. Daxili audit ilk növbədə şirkətin mövcud nəzarət və risk idarəetmə sistemlərini qiymətləndirmək məqsədi daşıyır və şirkətin məqsədlərinə effektiv şəkildə nail olmağa mane olan əməliyyatlar və hadisələrə diqqət yetirir. Xarici audit, audit xidmətlərinin göstərilməsinin bir hissəsi olaraq, adətən daxili auditin vəzifələrindən biri olan fəaliyyətlərin səmərəliliyini qiymətləndirmir. Effektiv daxili audit şirkətin xarici audit xərclərini azalda bilər, lakin aradan qaldıra bilməz.

Cədvəl 3: Xarici və daxili auditin müqayisəli xüsusiyyətləri

	Xarici audit	Daxili audit
Hədəf	Şirkətin maliyyə hesabatlarının etibarlılığı barədə fikir bildirin	Şirkətin səmərəliliyinin artırılması
Əsas istifadəçilər	İnvestorlar, borc verənlər, dövlət qurumları	İdarə heyəti, rəhbərlik
Audit obyekt	Şirkətin maliyyə və mühasibat hesabatları	Daxili nəzarət sistemləri, risklərin idarə edilməsi, korporativ idarəetmə

Xüsusilik	Şirkətin maliyyə hesabatlarına əhəmiyyətli təsir göstərə biləcək əməliyyatlara və hadisələrə diqqət yetirir; idarəetmə qərarlarının iqtisadi məqsədəuyğunluğu məsələlərini nəzərə almır	Şirkətin məqsədlərinə effektiv şəkildə nail olmağa mane olan hadisələrə diqqət yetirir; idarəetmə qərarlarının iqtisadi məqsədəuyğunluğunu qiymətləndirir
Dövrilik	Hesabat dövrünün sonunda	Davamlı olaraq audit planı əsasında

Mənbə: Кеворковой Ж., 2013: с.172 istifadə edilərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

İlk növbədə daxili auditin rolunu anlamaq, performans standartlarını və daxili audit metodologiyasını bilmək vacibdir. Mühasibət uçotu, maliyyə təhlili, hüquq kimi ümumi fənlər üzrə əsas biliklərə yiyələnməklə yanaşı idarəetmə prinsiplərini bilmək də şərtidir. Daxili auditor, məsələn, fırıldaqçılıq araşdırmaları, birləşmə və satınalmalar, kapital layihələri və s. kimi sahələrdə xüsusi biliklərə ehtiyac duyacaqdır.

Maliyyə analizi və monitorinqi iki oxşar və eyni məqamda bir-birindən köklü fərqlənən araşdırmaların mənə bu fikri söyləmək imkanı verir ki, mühasibat-maliyyə analizi məhfumu maliyyə monitorinqindən fərqli olaraq idarəetmə qərarlarının qəbulu və onların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi aid deyil, o təkəcə mühasibat maliyyə qərarlarının tapılıb və icrası üçün baza (ehtiyatların aşkarlanması) rolunu oynayır.

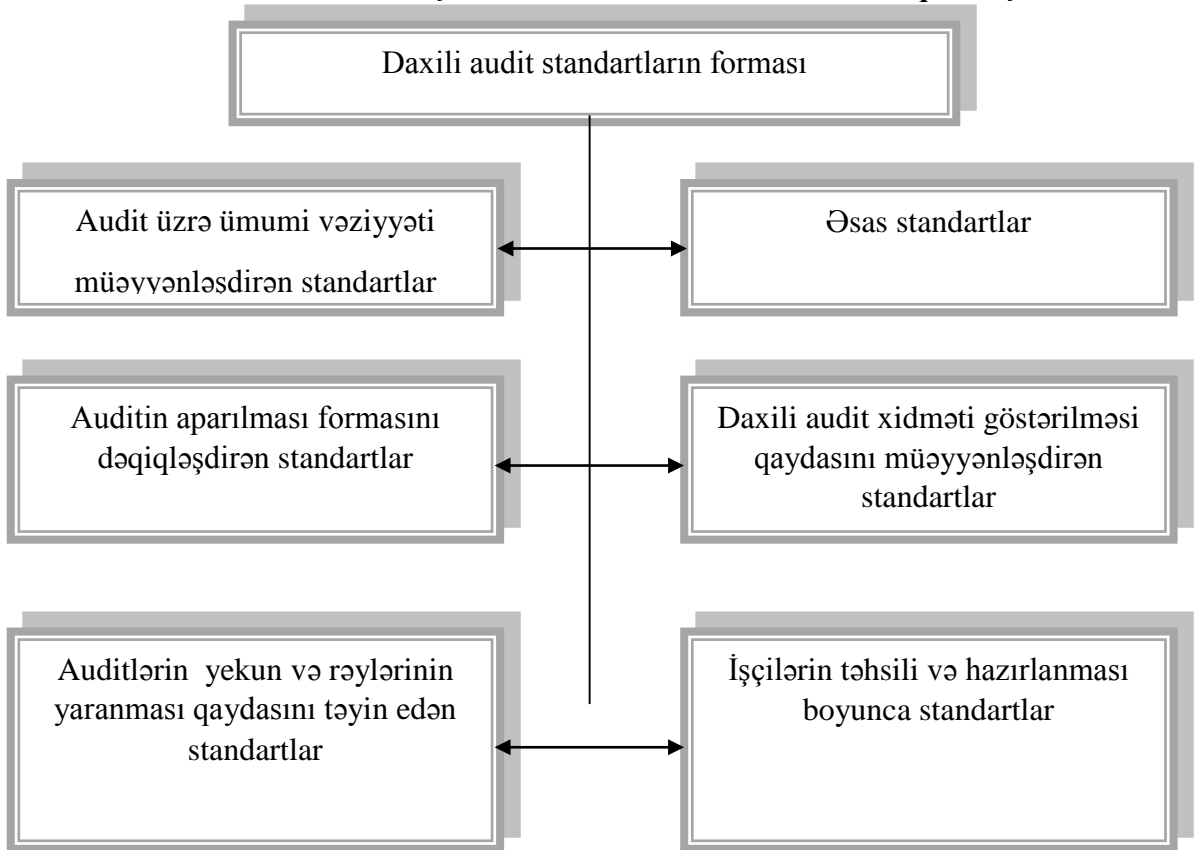
Beləliklə, bu hədəflərə əlçatanlıqdan ötrü daxili audit funksiyasıyla inkişaf etdirilən idarəetmə üsullarını, alətlərini və texnikalarını təkmilləşdirmək ehtiyacı duyulur. Daxili audit işi bu ssenariyə uyğundur. Belə ki, istər istehsal, istərsə də maliyyə sferalarında planlaşdırılan iş fəaliyyətlərinin monitorinqi və izlənilməsində rəhbərliyi dəstəkləməkdən ötrü daxili, həmçinin xarici tərəf müqabillərindən ötrü bir vasitədir, həm istehsal, həm də maliyyə sahələrində pozitivləri qiymətləndirmək və bildirməkdir.

Nəticə etibarilə daxili audit təşkilatının iş fəaliyyətinin daha ali monitorinqinin zəruriliyindən irəli gəlsə də, bu sferanın idarəetmə təcrübələrində və qərar qəbul etmədəki rolu haqqında təşkilati idarəetmə anlayışı barədə olduqca az məlumat bəllidir. Bu kontekstdə görülən iş aşağıdakı sualın cavablarına əsaslanır: Daxili auditin təşkilat daxilində idarəetmə təcrübələrində və qərarlar

çıxarmasında oynadığı rola dair idarəetmə anlayışı necədir? Bu araşdırma, bütövlükdə auditori əhatə edən və məlum tərzdə ictimaiyyətə girişi olan uçot sistemi və maliyyə qalmaqallarından sonra işgüzar cəmiyyətin narazılığını azaltmaq üçün müəssisələrin oynadığı rolu araşdırmaqla əlaqəlidir. Bu KİV-lər, eyni zaman intervalında, fəaliyyətin nüfuzdan salınmasına gətirib çatdıran yoxlama zamanı uğursuzluqların olduğu durumları da üzə çıxarıb göstərdi. Bunlardan savayı, daxili auditorin menecment praktikasında və təşkilatlarda optimal qərar qəbulundakı rolu ilə bağlı akademik araşdırmaların olmamasıdır.

Daxili auditor təşkilatlarının daxili standartları öz təyinatı bu tərzdə qruplaşdırmaq olar:

Sxem 3: Auditor təşkilatlarının daxili standartlarının quruluşu

Mənbə: Daxili Auditor Standartları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Xidmət sferası təşkilatlarında daxili auditor kiçik qaynaqla dəyər qatmağı hədəfləyən, müəssisə üçün ən yaxşısını yoxlamaqdan ötrü informasiyalı, anlayışlı, metod və zəkaya sahib olmalıdır. O, sifarişçiyə öz təşkilatına sistemli bir tərzdə

nəzər yetirməyə şərait formalaşdıran ali keyfiyyətli bir məsləhətçi olmalıdır. O, sifarişçiyə öz təşkilatına sistemli bir tərzdə nəzər yetirməyə şərait formalaşdıran ali keyfiyyətli bir məsləhətçi olmalıdır. Bu, son nəticələrin əldə edilməsi ilə məşğul olan vahid olmalıdır.

Xidmət sferası təşkilatlarının tam iş fəaliyyətinə dair məlumat toplusunu özündə ehtiva edən hesabatı diqqət dairəsindən süzgəcdən keçirmək, qiymət təqdim etmək və hazırlamaq, operativ düzgün qərar qəbulunda rəhbərliyə yardımçı olmalıdır. Daxili audit səhmdarların sərmayələrinin necə idarə olunduğundan daima məlumatlı olmaqdan ötrü reallaşdırmaq istədikləri bir işi yerinə yetirir. İş haqqında geniş məlumatlara əsaslanaraq fəaliyyətləri diqqət dairəsində saxlamaqla yanaşı, rotasiya ehtiyacı yarandıqda ən başlıcası bəlli strateji funksiyaları əvəzləməkdən ötrü xidmətindən yararlanıla bilər.

Daxili audit reallaşması prosesi əmtəə deyil, tək-cə bir işdən daha çox istehlak edilən bir xidmət növü deyil. Ona potensial dəyər toplayıcısıdır desək yanlışlığa yol vermərik. Yarandığı andan etibarən, daxili audit funksiyası korporativ menecmentin iş bacarığını təmini reallaşdıran bir vasitə şəklində təyin olunur. Daxili audit funksiyası (DAF), bir xidmət təşkilatının maliyyə hesabatlarının keyfiyyətinə görə getdikcə əhatə diapozonu genişlənmiş daxili bir idarəetmə mexanizmidir. Bu agentlər ortasında yayılan informasiya bərabərsizliyini minimuma endirərək menecer və səhmdarlar arasındakı əlaqəni diqqətlə izləyir. Bu kontekstdə daxili audit, fəaliyyət zamanı Müşahidə Şurası ilə Audit Komitəsi arasındakı əlaqəni qısaldaraq informasiya assimetriyasını aşağı salmaqla böyük iş görmüş olur.

Daxili auditin daxili nəzarət əhatəsinə düz gəlməsi və müdiriyyət tərəfindən qurulan qaydalar və prosedurların monitorinqi və qiymətləndirilməsindən məsuldur. Auditorlar rəqabət qabiliyyətli praktikaya uyğun tərzdə, nəzarət, standart və prosedurların təkmilləşdirilməsi hədəfilə tövsiyyəyə əsas tutaraq fəal şəkildə hərəkət etməlidirlər.

Mərhələ I

Audit missiyasının hazırlanması sadaladığımız prosedurları tələb edir:

1. Yoxlama işlərinin başlanması (hazırlanmışları yer: xidmət sərəfişi, müstəqillik bəyannaməsi, tapşırıq bildirişinin dəqiqləşməsi – Daxili nəzarət anketi)
2. İnformasiyanın yığılması və işlənməsi (obyektlərin xülasə siyahısı yoxlanılır)
3. Risk təhlili (“güclü və zəif tərəfləri” cədvəlini hazırlamaq)
4. Daxili audit proqramının işlənilib ərsəyə gətirilməsi (proqram auditi, yerində müdaxilənin ilkin proqramı)
5. Açılış sessiyası (iclasın açılış protokolunu etdi)

Mərhələ II

Buraya müdaxilə sadaladığımız prosedurları tələb edir:

1. Sübut toplamaq (aşağıdakı sənədləri hazırlamaq üçün: yoxlama siyahısı, testlər, işin müəyyənəndirilməsi və problemlərin analizi)
2. Pozuntuların aşkarlanması və bildirilməsi (bəyannamə forması doldurulduqda və pozuntulara dair informasiya verildikdə)
3. İş sənədlərini nəzər dairəsindən keçirin (qeydlərin xülasəsi əsasında iş sənədləri hazırlanmalıdır)
4. Yekun sessiya (iclasın yekun protokolu yazılır)

Mərhələ III

Daxili audit hesabatları sadaladığımız prosedurların tələbi ilə çıxış edir:

1. Daxili audit hesabatının layihəsinin ötürülməsi
2. Barışıq iclası (barışıq iclasının protokolu tərtib edilir)
3. Yekun hesabat (yekun hesabatın hazırlanması)
4. Nəzarət (nəzarət sənədlərin siyahısını hazırlamalıdır)
5. Daxili audit hesabatının yayılması

Mərhələ IV

İzləmə tövsiyələri: tövsiyələr izləmə vərəqinin hazırlanmış mərhələ. Yoxlanılan müəssisəyə əsaslanaraq, təşkilat tərəfindən qəbul edilən təkliflər və tövsiyələr olaraq işlərinə yenidən baxılacaq. Vəziyyətlə əlaqədar olaraq yaradılan sığorta məhsulları sadəcə sağlamlıq aspektindən yanaşmır. Eyni zamanda sət

karantin tətbiq olunması hallarında sahibkarların üzləşə biləcəyi zərərlərin ödənilməsi məqsədi ilə də sığorta məhsulları formalaşdırılmışdır.

Daxili Audit Departamenti ən azı üç ildən bir, lakin bunlarla məhdudlaşmadan aşağıdakıları yoxlayır:

- İcma fondları da daxil olmaqla, büdcə və hüquqi öhdəliklər vasitəsilə edilən ödənişlər

- Dövlətin və ya inzibati ərazi vahidlərinin biznes sferasında malların tealizasiyası, girov qoyulması, kirayə və icarəyə təqdim edilməsi

- Dövlət gəlirləri, uyğun şəkildə lisenziyalaşdırma və onların yığılmasından ötrü diqqətə tuşlanmış borc alətlərinin və vasitələrin formalaşdırılması

- Büdcə vəsaitlərinin təyinatına uyğun məsrəfi

- Çevik qərarlar qəbuletmə sistemi

- İdarəetmə və nəzarət sistemlərinin fəaliyyəti nəticəsində ortaya çıxacaq risklər

- Mühasibat uçotu sistemi

- İnformasiya sistemləri.

Daxili audit tapşırıqları plan əsnasında gerçəkləşir. Xidmət sferası təşkilatlarında daxili audit tərtib etdiyi planın layihəsi, Audit Məhkəməsinin tövsiyyə xarakterli tələbləri diqqətə alınmaqla daha ali səviyyəli dövlət qurumlarıyla məsləhətləşmələr həyata keçirməklə, daxili audit şöbəsi istiqamətdən gedişatda meydana çıxan risklərin qiymətləndirilməsinə söykənərək və rəhbər qurumun irad və təklifləri nəzərdə tutulmaqla işlənilib ərsəyə gətirilir. Yuxarı təşkilat rəhbəri tərəfindən daxili audit planının layihəsini təsdiq etdirərək icazə verilir. Daxili auditora gəldikdə isə o, 1 il intervalında bu plan tapşırıqlarına daxil edilməmiş, müstəsna vəziyyətlərdə daxili auditin plan tapşırıqlarını reallaşdırır.

Apardığım tədqiqat nəticəsində daxili audit tapşırıqlarının bu kimi başlıca məqsədlərinin mümkünlüyünü qeyd edə bilərəm:

- Qayda və qanunlardan doğan tələblərə ciddi əməl edilməsinə nail olmaqdan ötrü prosedur və əməliyyatlar – müntəzəm yoxlaması

- İctimai qurumun – audit sisteminin qanun pozuntularını və çatışmazlıqlarını çözməkdən ötrü idarəetmənin və daxili nəzarət sisteminin dərinliyinin qiymətləndirilmə məsələsi

- Səmərəlilik, iqtisadiyyat və qənaət meyarları nöqtəyi-nəzərdən hədəfə tuşlamış məqsədlərin və istək edilən keyfiyyətin təsir gücünün tədqiqi – performans auditi.

Missiya hədəfləri, daxili audit səmtdən ərsəyə gətirilən və bu zaman intervalında əlçatan olmaq istədiklərinin təyini reallaşdıran ifadələrdir. Daxili auditorlar, xidmət qaydasında təqdim etdikləri məqsəd, vəzifə və bu kimi hədəflərdən ötrü gərəkli saydıqları tam informasiyalar, o cümlədən elektron məlumatlar əldə etmək iqtidarında çıxış edə bilər. Audit palatasının rəhbərliyi və işçi heyəti, zamanında təqdim edilən sənəd və məlumatları və ictimai daxili auditin dürüst reallaşdırılmasından ötrü gərəkli hesab edilən tam dəstəyi verməlidir. Daxili auditi fəaliyyəti təftiş edilən şəxslə sıx bağlı olan istər fiziki və istərsə də hüquqi şəxslər səmtdən təsdiqini tapmış informasiya, məlumat və sənədlərin surətlərini tələb etmək və istədikləri müddəti təqdim etmək öhdəliyi daşıyırlar.

II FƏSİL. XİDMƏT SFERASI TƏŞKİLATLARINDA DAXİLİ AUDİTİN TƏŞKİLİ VƏ TƏTBİQİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1.Daxili auditin aparılması məsədi üçün məlumat mənbələri

Daxili audit idarəetmə nəzarətinin ayrılmaz və vacib elementidir. Daxili auditin məqsədi təsərrüfat subyektində mövcud olan nəzarət prosedurlarının effektivliyinə müstəqil və obyektiv təminatlar, habelə fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini təkmilləşdirmək üçün tövsiyyələr verməkdir. Daxili audit müxtəlif təşkilati formalarda ola bilər – audit xidməti və ya şöbə, nəzarət və audit şöbəsi və s. Nağd əməliyyatların auditini (NƏA) nağd, bank və valyuta əməliyyatlarının auditini əhatə edir. NƏA hərəkəti ilə əlaqəli əməliyyatlar davamlı üsulla yoxlanılmalıdır. Çekin əsas məqsədi NƏA-nin hərəkətini əks etdirən hesablar üzrə aparılan əməliyyatların qanuniliyi, etibarlılığı və iqtisadi məqsədəuyğundur. Nağd əməliyyatları yoxlayarkən, auditin məqsədi aşağıdakılara uyğunluğunu yoxlamaqdır:

- saxlama şəraiti, pulun və digər qiymətli əşyaların kassada saxlanması və bankdan çatdırılması zamanı çek dəftərlərinin, çeklərdən çıxarışların saxlanması və onlardan pul alınması qaydasının müəyyən edilməsi;
- kassadan pulun alınması və verilməsi üzrə əməliyyatların sənədli qeydiyyatı qaydaları;
- nağd pulu kassada saxlamaq və səyahət, iş xərcləri və digər ehtiyaclar barədə hesabatə qarşı pul vermə limiti;
- banklardan, hüquqi və fiziki şəxslərdən alınan nağd pul və gəlirlərin vaxtında və tam yerləşdirilməsi;
- nağd sənədləşmə, nağd əməliyyatların hazırlanmasında nizam-intizam;
- kassa əməliyyatlarının uçotu və kassa kitabında və kassada saxlanılan digər dəyərlər üçün analitik kitabın aparılması;
- banklardan çeklərə alınan nağd pulun təyinatı üzrə istifadəsi (məqsədli istifadə);
- iş gününün sonunda artıq pul qalıqlarının banka qaytarılmasının tamlığı;

□ etibarnamə verilmədən icazəsiz şəxslərə nağd pul verilməsi hallarının olması (Audit və əminlik, 2013: s.263).

Nağd əməliyyatlar apararkən məlumat mənbələri aşağıdakılardır:

- 1) nağd pulun alınması və verilməsinin qeydiyyatı üçün ilkin sənədlər (pul xərcləri FKO1, qəbz sifarişləri FKO2);
- 2) xərclərin və daxil olan kassa sənədlərinin qeydiyyatı üçün jurnal;
- 3) kassa sənədlərinə ilkin mənbə sənədləri (əvvəlcədən hesabat, çeklər və s.);
- 4) digər hesablar üçün mühasibat qeydləri (Де КОНИНГ Р.,2007: с.92).

Bank əməliyyatlarını yoxlayarkən, auditin məqsədi bunlardır:

- 1) bank hesablarında əks olunan əsas vəsaitlərin qəbulu və silinməsi üzrə aparılan əməliyyatların vaxtında olması, qanuniliyi, etibarlılığı və məqsədəuyğunluğu;
- 2) açılan hesabların sayının yoxlanılmasında və hər bir açıq hesab üzrə aparılan əməliyyatların qanuniliyinin yoxlanılması;
- 3) kreditlərin, borcların alınmasının və istifadəsinin etibarlılığı, onların vaxtında ödənilməsi;
- 4) bağlanmış müqavilələr üzrə hesablaşma və ödəniş intizamının vəziyyətinin yoxlanılması (Де КОНИНГ Р.,2007: с.136).

Valyuta əməliyyatlarını yoxlayarkən, auditin məqsədi xarici valyuta hesablarının açılmasının düzgünlüyünə və qanunauyğunluğuna, xarici valyuta gəlirlərinin kreditləşdirilməsinin tamlığına, vaxtında olmasına və digər məsələlərə cari hesabdakı əməliyyatların yoxlanılması ilə müqayisə etməkdir. Məlumat mənbələri cari hesabın yoxlanılması ilə eynidir. Auditin məqsədi onların ödənilməsinin qanuniliyini və vaxtında ödənilməsini, mühasibat uçotunun, hesablamların və tələb olunmayan borcların səbəblərini aradan qaldırmaq üçün təşkilat rəhbərliyi tərəfindən görülən tədbirlərin düzgünlüyünü yoxlamaqdır. Hesablaşma və kredit əməliyyatlarının uçotunun yoxlanılması üçün məlumat mənbələri aşağıdakılardır:

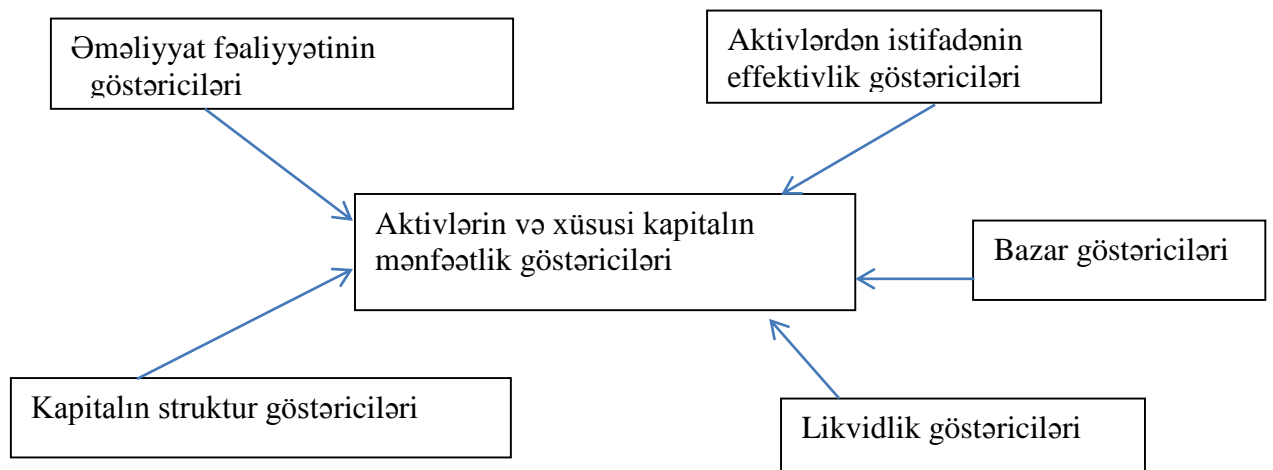
- balans hesabatları;
- dövriyyə hesabatları;

- analitik mühasibat kartları;
- inventar məlumatları;
- mənbə sənədləri (Рогуленко Т.М., 2014: с.208)

Xidmət təşkilatının dəyərinin yaranmasına, pul axınlarının təsir qüvvəsinə aydınlıq gətirilməsi onun işinə uyğun sayılan makroiqtisadi tənzimlənmə riskinin mövcudluğu barədə söhbət açmağa lüzum təqdim edir. Bu xidmət təşkilatın maliyyə, əməliyyat və yatırım qoyuluş iş fəaliyyətinə makroiqtisadi vasitələrin təsirindən yaranan mənfi effektdə ifadə olunur, eləcə də kompaniyanın dəyərinin maksimumlaşdırılması ilə əlaqədar idarəetmə fəaliyyətində öz parlaq nümunəsini tapmış olur.

Fəaliyyət sferasından bağlı olmayaraq hər hansı xidmət təşkilatı elmi-texniki tərəqqidə əldə edilən son uğurlardan, təsərrüfatçılıq və istehsalın idarə edilməsinin müasir formalarından faydalanmaq əsnasında mühasibat – təsərrüfat fəaliyyətinin məqsədliliyinin və iş xidmətin rəqabət gücünün artırılmasına cəhd nümayiş etdirir. Məsələnin bu səpkidə qoyuluşunun çözülməsi bilavasitə maliyyə-mühasibat iş fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tələbini ortaya qoyur. Yekunda xidmət sferası təşkilatının uğur taktikası və strategiyası işlənib ərsəyə çatdırılır, operativ idarəetmə qərarları üzərində dayanılır və onun reallaşmasına audit nəzarəti həyata keçirilir, istehsalın iqtisadi tərəfdən artırılması ehtiyatları aşkarlanır, ümumilikdə müəssisənin və onun müxtəlif bölmələrinin fəaliyyətinin axır nəticələrinin qiymətləndirilməsi gerçəkləşir

Sxem 4: Xidmət təşkilatının maliyyə göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqəsi

Mənbə: Səbzəliyev S.M., (2018), “Maliyyə hesabatı” dərsliyindən istifadə olunaraq müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

1. Aktivin maddələrini səviyyəsinə görə bölmək

- yüksək likvidliyi ilə aktivlər;
- tez zamanda satılan aktivlər;
- yavaş satıla bilən aktivlər;
- ləng satılan aktivlər.

2. Öhdəliklərin ödənilmə təciliyyəsinə görə passivlərin maddələrini bölmək:

- ən təcili öhdəliklər;
- təcili passivlər;
- uzunmüddətli passivlər;
- davamlı passivlər.

Balansın likvidliyinə aydınlıq gətirməkdən ötrü aktiv və passiv boyunca qruplaşdırma məlumatlarının yekunlarının müqayisəsi tələb olunur. Məlumat sadəcə təqdim edilən və ya araşdırılan faktlardır.

Səmərəli idarəetmə ilə bağlı qərar qəbulundan ötrü menecerə və sahibkara təşkilatın maliyyə resurslarıyla təminatı, onların yerləşdirilmə və istifadə edilməsi, tədiyyəbacarıqlı və kontragentlərlə qarşılıqlı maliyyə-mühasibat münasibətlərinə dair keyfiyyətli informasiya məlumatları əldə etmək və daimi analiz aparmaq olduqca önəmli məsələdir. Şirkətin maliyyə vəziyyətinin təhlili metodları məsrəflər və mənfəət arasında əlaqəni aydın görməyə imkan verir. Təşkilatın maliyyə-mühasibat təsərrüfat işinin analizi və qiymətləndirilməsindən ötrü fərqli növ əmsalların köməyindən faydalanır.

Təşkilatın maliyyə durumu xüsusi və borc kapitalı ortasında optimal nisbətdən daha çox asılıdır. Tədqiqatlardan aydın olur ki, təşkilatın maliyyə-mühasibat təsərrüfat iş fəaliyyətinin məqsədliliyinin təmini nöqtəyi-diqqətdən ümumi maliyyə resurslarının tərkibində xüsusi kapitalın payı 55-60 faiz və borc kapitalının payına gəldikdə isə 40-45 faiz olması optimal şəkildə qəbulu mümkün reallıqdır. Əslində xüsusi kapitaldan daha effektiv faydalanmaq hədəfiylə borc kapital cəlb edilməlidir.

Xidmət sferası təşkilatının maliyyə durumunu yaxşılaşdırmaq hədəfilə perspektiv inkişaf strategiyasına uyğun hərəkət etməli və diqqət dairəsinə tuşlanmış məqsədləri əlçatan etmək üçün gərəkdir. Fikrimizcə, xidmət təşkilatın inkişaf strategiyasında aşağıdakı məsələlərin mərhələlət üzrə çözülməsi məqsədəuyğundur:

- İstifadə olunmayan əsas vəsaitləri satmaq.

- Realizasiyadan əldə edilən vəsaitdən məqsədlər çərçivəsində faydalanmaq və borclarını qarşılamaq. Ümumiyyətlə, bank krediti və kreditor borcundan sərbəstlik əldə etmək tələbdir

- Xidmət təşkilatının strateji fəaliyyət marşrutuna aydınlıq gətirmək və hədəflərə yetişməkdən ötrü konkret tədbir paketi ortaya çıxarıb və uğurla reallaşdırmaq.

İstifadə edilməyən avadanlıqları satdıqları, kreditor borc və öhdəlikləri qarşılıqdən sonra müəssisə hökmən maliyyə stabilliyə təşkilata dönür, istehsal-təsərrüfat işinin fəaliyyət diapozonunu şaxələndirməkdən ötrü gərəkli sayda vəsait mənbələrinə yiyələnərək, öz mənfəətini əhəmiyyətli dərəcədə çoxaltmış olur. Məlumat növləri və diqqət dairəsində tutulmalı olan mənbələr tapşırıq üçün gərəkli sayılan informasiya məlumatlarına qərar qəbulundan ötrü daxili auditor bütöv mövzunu və səmərəliliyi təsvir edən meyarları ortaya çıxartmalı, sonrakı mərhələdə tələb etdikləri məlumatların sayını və süsusiyyətlərini nəzər çevrəsinə daxil etməlidirlər.

Tapşırıqın hədəfləri və əhatə müstəvisi mövzuya aydınlıq gətirir və bundan ötrü də daxili auditorları fəaliyyət üçün tələb etdikləri ümumi sferaya və yaxud məlumat növünə istiqamətləndirir.

Mövzu və meyarları diqqət müstəvisində saxlayaraq daxili auditor daha sonra nə sayda və necə məlumat formalaşdıracağına və hansı məkandan əldə edəcəyinə qərar aşılmalıdır. Təlimatlandırıcı məlumatda deyilir ki, “daxili auditorlar tapşırıqın əsas hədəflərinə yiyələnəməkdən ötrü lazımi səviyyədə, etibarlı, yararlı və uyğun məlumatlar müəyyənləşdirib ortaya qoymalıdır. Bunun məğzi ona gəlir ki, daxili auditorun araşdırılan mövzu ilə bağlı etibarlı, qərəzsiz nəticəyə gəlməsindən

ötrü onun sərəncamında yetərincə dəqiq məlumatın varlığı önəmli məsələdir. Bu zaman yetərlik görüləcək işin həcmi və tapşırıqların planlaşdırılması gedişatında razılaşıdırılmış meyarlardan bilavasitə asılılıq təşkil edəcək. Beynəlxalq standartlar xüsusilə vurğulanır ki, lazımi həcmdə məlumat meyarlarından biri məlumatlı bir insanın daxili auditorla eyni nəticəyə gəlməsindən ötrü həqiqi, adekvat və inandırıcı olması vacibdir. Məsələn, minlərlə əməliyyatı reallaşdıran bir prosesə dair yığılan informasiya məlumatların həcmi bundan bir qədər aşağı olan bir işdən ötrü gərəkli olan məlumatdan çox ola bilər. Habelə, risk ehtimalını və təsirini müəyyənləşdirməkdən ötrü nə sayda məlumat yığmaq və analiz edilməli olduğuna təsir edə bilər. Bu səpkidə qaydaya yiyələnmək strategiyasına qərar təqdim etmək və auditin qarşısındakı məqsədlərə rəğmən nümunə götürmə prosedurunun seçməklə əlaqələndirir. Seçimlərə təsadüfi, mühakimə, dayanma, mübadilə, kəşf və atribut nümunələri daxildir.

Sadə tərzdə düşüncəmizi ifadə etsək, daxili auditor nə qədər çox güvən və dəqiqlik tələb edərsə, qayda ölçüsü də o qədər möhtəşəm olar. Amma əksər proseslər avtomatlaşdırıldığından daxili auditorların tam əhaliyə daxil olmasını və analiz etmələrini təmin edən vasitələr mövcuddur. Hansı həcmdə məlumatın gərək olmasına qərar vermək, mövzunun mürəkkəbliyi, risklərin əhəmiyyəti və performans meyarları diqqət dairəsində tutulmaqla mühakimə edilməlidir. Beynəlxalq aləmdə etibarlı məlumat doğru və inandırıcı məlumat hesab edilir. Etibarlılıq nisbətən məlumat növündən asılı olur. Məlumat şifahi tərzdə yox, birbaşa fiziki müayinə, müşahidə və yoxlamalar yolu ilə toplanıb ortaya qoyuldu və sənədli formada əldə edildiyi yerlərdə daha inandırıcıdır.

Əgər məlumat daxili auditor istiqamətdən ərsəyə çatdırılırsa, onu yaratmaqdan ötrü hansı qaydada hesablaşma və ya analizin aparılmasına aydınlıq gətirilməlidir. Nümunənin bir tərkibi mövcuddursa, auditor nümunənin təsadüfi və azad şəkildə seçilməsinə əmin olmalıdır. Məlumatın etibarlılığının səviyyəsi bir neçə mənbədən alındıqda yüksəlir.

Daxili audit təşkilatları dövlət tərəfindən yoxlama gedişatında aşkarlanmış pozuntu və çatışmazlıqların analizi, ümumi qaydaya salıb sistemləşdirilməsiylə

məşğuldurlar. Məqsədli bir daxili audit sisteminin aparılmasının aktual problemi, fərqli çeşiddə audit sübutların yığılmasını və yekunda müxtəlif audit qənaətlərinə nail olması və bu nəticələrin sistemləşdirilməsinin qəlizliyinə imkan yaradan məlumat informasiya bazasının metodoloji birliyinin yetərincə olmamasıdır. Bu problem məsələnin vaxtında çözülməsindən ötrü audit sübutlarının toplanmasını təmini reallaşdırmaq gərəkdir.

Daxili audit obyektlərinin xüsusiyyətlərini əks edən sübut məlumat mənbələri olduqca fərqlidir və obyektivliyi təmin etməklə auditor hesabatının tərtibindən ötrü qeyri -bərabər mənə səngiləyir. Bununla əlaqədar olaraq auditor hansı qaydada məlumat yığmalı olduğunu və onun hansı mənbələrə nail olacağını anlamalı və aydın tərzdə dərk etməlidir. Üstəlik, daxili təftişi reallaşdıran auditor təkəcə mühasib, hüquqşünas, menecerin savad və bacarıqlarını yox, həmçinin də təsərrüfat subyektinin gerçəkləşdiyi başlıca fəaliyyət sahəsindəki xüsusi bilikləri özündə birləşdirməlidir. Daxili auditi sistemində analitik prosedurların məqsədi iqtisadi subyektin inkişaf dinamikasını qiymətləndirmək, maliyyə vəziyyətini, fəaliyyətində böhrn və risk meyillərini izləmək, oxşar təşkilatlar arasında yoxlanılan müəssisənin rəqabət qabiliyyətini və ehtiyatları müəyyən etmək. (Abbashlı N.,2011: s.81)

Müştərinin fəaliyyətinə dair sübut məlumat mənbələrinin əsas siyahısı "Audit sübutları" bu fəaliyyət növünün standartlarında əksini tapmışdır. Audit sübutlarına maliyyə - mühasibat hesabatlarının özəyini qruplaşdıran ilkin və mühasibat uçot sənədləri, habelə fəaliyyəti yoxlanılan qurumun səlahiyyətli kollektivinin yazılı izahatları və fərqli məkanlardan (üçüncü şəxslərdən) yığılan informasiya məlumatları" aiddir. Lakin bu proses hələ bununla tamamlanmır. Bu standartdan doğan tələbləri reallaşdırarkən, bəlli olan aydın sahələr və audit obyektlərindən ötrü gərəkli və kifayət dərəcədə sübut məlumatlarına əlçatanlıq nöqtəyi-diqqətdən bəzi arzuolunmaz çətinliklər ortaya çıxır.

Praktiki şəkildə, sənədlər bağlandıqları qaydada öncədən qruplaşdırılmadan və sistemləşdirilmədən yoxlanılması realdır. Bu fonda sistematikliyi təmin edilməyən bir yanaşma tərzilə, ayrılıqda hər bir sənədin dürüstlüyü və

dəqiqliyinə ayrıca aydınlıq gətirilməsinə lüzum yaranır. Sadaladıqlarımızla palalə, auditor təftiş etməklə istənilən bir fəaliyyət əməliyyatını və yaxud qrup iş əməliyyatını tam şəkildə əhatə edə bilməyəcək, bu da özlüyündə maliyyə - iqtisadi fəaliyyətin başlıca mühim göstəricilərinin təhrif edilməsinə gətirib çıxarır.

Təkcə bir sənəd araşdırmasıyla bir çox pozuntu və təhriflərə aydınlıq gətirmək reallıq kəsb etmir, çünki bir sıra faktlar sənədlərdə əksini tapa bilməz və yaxud bilərəkdən səhv yazıla bilməz. Bundan qaynaqlanaraq sənədlərin yoxlanılmasına sistemsiz yanaşma təsirsiz və gərəkli qədər dayanıqlı olmayan bir üsul şəklində özün biruzə verən kimi görünür. Yekun nəticə olaraq, daxili auditin ən ümdə vəzifələrindən sayılan, xidmət təşkilatın sənaye mənsubiyyəti diqqət dairəsinə tutulmaqla, auditin bəlli sahələri və onlardan ötrü sübut mənbələrinin sistemləşdirilməsi və tərffüatlandırılması, habelə audit prosedurları və sahələr boyunca qruplaşdırılmasıdır. Bu sistem vasitəsilə sığortalı sığorta hadisəsi baş verdikdə, öz avtonəqliyyat vasitəsinin qiymətləndirilməsini və təmirini həyata keçirəcək təmirçini seçmək hüququna malikdir. Belə ki, sistem daxilində bir çox təmirçi eyni sığorta hadisəsi üzrə qiymət təklifi edir, avtomobili hansı növ ehtiyat hissələri ilə təmir edəcəyi haqqında məlumatlandırmanı həyata keçirir və sığortalının seçiminin asanlaşmasına vəsilə olur. Sığortalı təklif olunan variativ qiymətləri müqayisə edərək obyektiv təmir xərclərini müəyyənləşdirə bilir və heç bir fırıldaqçılığa yol vermədən avtomobilin təmiri üçün uyğun təmirçini seçir. Autodesk texnologiyası ilə sığorta sektorunda ən qabarıq problemlərdən biri olan sığorta hadisəsinin qiymətləndirilməsində tərəddüdlərin maksimal səviyyədə əldə olunmasına nail olunur.

2.2. Daxili audit planı, proqramı və prosedurları

Xidmət təşkilatlarında daxili audit planı, o cümlədən də hazırlanan audit proqramı ilə idarəetmə, meydana çıxan risklərin cilovlanması, uyğunluq və başqa təşkilat idarəetmə funksiyaları ortasında cərəyan edən əlaqəni həll etməkdən ötrü diqqət dairəsinə alınan istər xarici və istərsə də daxili tələbatlar da aid edilməklə bu proqramın hədəflədiyi ümdə məqsədlərə aydınlıq gətirir. Xidmət sferasında

daxili audit proqram təşkilatın strukturunda hansı yerdə olmasından əlaqədar olmayaraq, bu tip iş fəaliyyətlərin dəqiq kontekstdə diqqətə alınması reallaşdırmaqdan ötrü onun varlığı, hədəf və səlahiyyətini rəsmi qaydada sənədləşdirmək və təşkilat daxilində bəyan etmək gərəkdir. Auditor öz fəaliyyətini üç əsas səbəbdən diqqətlə planlaşdırmalıdır: bu, auditorun müştərinin vəziyyəti haqqında kifayət qədər sübut əldə etməsinə imkan verir, auditin dəyərini əqlabatan həddə saxlamağa kömək edir və müştəri ilə anlaşılmazlıqların qarşısını alır. Audit planlaşdırma vəzifələri bunlardır:

- müştəri ilə işin mərhələlərinin və şərtlərinin müəyyən edilməsi;
- xərclərin müəyyən edilməsi;
- mütəxəssisin iş vaxtından səmərəli istifadə edilməsi;
- müştəri ilə işləmək üçün mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupunun hazırlanması;
- auditor rəyinin formalaşması üçün ən böyük əhəmiyyət kəsb edən audit bölmələrinin müəyyən edilməsi;
- audit bölmələrinin, vəzifə və məsuliyyətlərin mütəxəssislər arasında bölüşdürülməsi;
- yoxlamaya ardıcıl nəzarətin həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılması;
- maliyyə planlaşdırma məsələləri üzrə audit şirkətinin mühasibat şöbəsi ilə qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsi (Ирлица Л.В., 2010: с.19)

Xidmət sferasında daxili audit proqramları barədə bu səpkidə informasiya təqdim etməyən təşkilatlar, güman ki, həyata keçirdikləri daxili yoxlamalara dair səhv təsəvvürlər və ya qorxu hissiylə daim rastlaşa bilər və əməliyyatı reallaşdıran işçi kontingentinə tərəddüd və ya auditorlarla əməkdaşlığa qarşı müqavimətli sayıla bilərlər. Audit proqramı qayda şablonları və nizamnamələrin ərsəyə çatdırılmasıyla bağlı təlimatlar şəklində peşəkar birliklərdən ictimaiyyətə təqdim edilir:

- xidmət sferası audit proqramı nizamnaməsindən ötrü tövsiyə edilən mahiyyət, hədəf, səlahiyyət və sərbəstlik və obyektivliyə bağlılıq ifadələrini;

- xidmət təşkilatı içərisində əlaqələrə dair informasiya məlumatı daxil edilməklə məsuliyyət və rolun kompleks təsviri;
- daxil audit proqramın iş fəaliyyətinin əhatə etdiyi sahələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi;
- başlıca əməliyyat quruluşuna aydınlıq gətirilməsi;
- daxili audit proqramı istiqamətdən açıq tərzdə qəbulu reallaşmış və ya əməl olunan istənilən bir standart, çərçivə və yaxud təlimatlar.

Audit nizamnaməsi, ümumiyyətlə, yoxlanılma aparılacaq təşkilatın aspektlərindən cavabdeh olan departament və şöbələrə və yaxud iş vahidlərinə proqram əlaqələrindən ötrü təmas cizgiləri də qurmaq işi aid edilməklə, audit proqramından kənar funksiya və ya kontingentdən ötrü məsuliyyət və rolunu təsvir edir.

Audit planlaşdırılması 6 mərhələdən ibarətdir:

1. İlkin planlaşdırma;
2. Ümumi məlumatların toplanması;
3. Müştərinin qanuni öhdəlikləri haqqında məlumatların toplanması;
4. Audit riskinin əhəmiyyətliliyinin qiymətləndirilməsi;
5. Təsərrüfat içi nəzarət sistemi ilə tanışlıq və nəzarət riskinin qiymətləndirilməsi;

6. Ümumi audit planının və audit proqramının hazırlanması (Abbasov M., Axundov C., Talibov N., 2011: s.45).

Əvvəlcədən planlaşdırma audit işinin ilkin mərhələsində həyata keçirilir. Bura daxildir:

- ✚ müştəri üçün yoxlamanın başlamasına və ya davam etdirilməsinə razılıq vermək;
- ✚ müştərinin audit üçün verdiyi sifarişin əsaslandırılmasının səbəblərini müəyyən etmək;
- ✚ audit vəzifələrini yerinə yetirmək üçün kadrları cəlb etmək (kadrların yığılması);

✚ müştəri ilə müqavilə bağlamaq və müştəriyə yazılı öhdəlik götürmək
(Bayramov A., 2013: s.57).

Təşkilatda daxili audit bir qrup liderindən və zəruriyyət yarandığı zamanlarda bir və ya daha artıq komanda üzvündən təşkil olmalıdır. Bu komandanın liderləri və üzvləri, yoxlanılan təşkilatla əvvəllər öhdəliklərini yerinə yetirdikləri heç bir yoxlamaya ən azı iki il müddətində təyin edilməməlidir. Bu xidmət təşkilatında həyata keçiriləcək hər bir auditindən ötrü bir audit planı və audit yoxlama siyahısı işlənməli və ya hazırlanmasını təşkil etməlidir. Daxili audit planında ən azı sadaladığımız məlumatlar əksini tapmalıdır:

- təftişin başladığı və yekunlaşdığı yer və tarixlər;
- təftiş olunacaq proqram və ya elementin təyin olunmuş kontaktının adı;
- auditin növü, əhatə sferası və hədəfi;
- tətbiqi nəzərdə tutulan standartlar, bələdçilər uyğun yoxlama vərəqələri;
- təftişin hansı qaydada aparılacağına aydınlıq gətirən yazılı audit protokolu;
- təşkilatın daxili audit komandasının üzvləri.

Daxili auditin gedişatı anında audit planı yığılan məlumatlara söykənən dəyişikliklərə və məqsədli yararlanmaya icazə verməkdən ötrü çevik olmalıdır. Yoxlama siyahıları komandanın üzvlərinin obyektiv sübutları, sapmalar və müşahidələrin araşdırılmasını, sənədləşdirilməsini və bildirilməsini asanlaşdırmaqdan ötrü istifadə edilməlidir. Nəzarət siyahıları sadaladığımızı sənədləşdirir:

- Tədqiq edilən istənilən bir elementdən ötrü əlaqə qurulan şəxsin adı;
- İmtahan verən daxili audit üzvünün baş hərfləri;
- Müayinə ilə bağlı təhlil edilən obyektiv sübutlar;
- Daxili audit üzvlərinin təqdim edilən təlimat, prosedur və ya iş düz şəkildə elementin reallaşmasının uyğunluğu ilə əlaqədar müşahidələri;
- Daxili audit üzvlərinin, əgər mövcuddursa, proqramın prosedur müddəti, səmərəliliyi və yaxud etibarlılığını yüksəltməklə akkreditasiya, o cümlədən, sertifikatlaşdırma proqram iş fəaliyyətini yaxşılaşdırmaqdan

ötrü tövsiyyələr;

- Öncəki daxili audit gedişatında meydana çıxan kənarlaşma və ya müşahidələrin nəzər dairəsindən diqqətlə keçirilməsi

Daxili audit təşkilatının rəhbərindən komanda üzvlərinə daxili audit planı, yoxlama aparılacaq obyektlərin siyahısı və təftişə dair bütün prosedur və ya sənədlərin surətlərini təqdim etmək bir vəzifə borcu olaraq tələb olunur. Daxili audit təşkilatının rəhbəri, bütöv tədbirlərin reallaşmasını və uyğun kadr və sənədlərin, xüsusən bundan öncə yoxlama olubsa onun hesabatını, audit prosesindən ötrü mövcudluğunu təmini hədəfilə komanda üzvlərilə mütəmadi əlaqə saxlamalıdır.

Fikrimizcə, daxili audit gedişatında sadaladıqlarımıza xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- Prosedur, forma və başqa yazılı təlimatların adekvatlığı;
- Prosedurların və başqa yazılı təlimatların icrasının adekvatlığı;
- Əməliyyatların vaxtında və səmərəli olması;
- Lazım olduqda hərəkətlərin və qeydlərin məxfiliyinin qorunması;
- Daxili audit uyğunluq qiymətləndirilməsi proqramlarının bütövlüyünün qorunması;
- Bütün maraqlı tərəflərə təqdim olunan müvafiq proses;
- Bütün əməliyyatların aparılmasında obyektivlik;
- Açıq maddələrin təqibi.

Hər gün iş prosesi tamamlandıqda və daxili yoxlamanın sonunda, komanda qapalı oturumda toplanaraq və hansı maddələrin sapma kimi, hansının isə müşahidələr kimi bildirilməli olduğuna aydınlıq gətirəcək. Sapmalar aydın və qısa tərzdə sənədləşdirilməli, obyektiv sübutlarda dəstəklənməli və daxili auditin aparıldığı uyğun sənədlərin xüsusi tələbləri baxımından dəqiqləşdirilməlidir. Daxili audit təşkilatı istiqamətdən təftiş olunan şəxs və təyin olunmuş müvafiq əsas kontragentlərlə təmasdan ötrü bir açılış görüşü keçirilməsi planlaşdırılır. Daxili audit təşkilatı lideri bunu etməyə borcludur:

- İştirakın qeydiyyatını aparmaq;

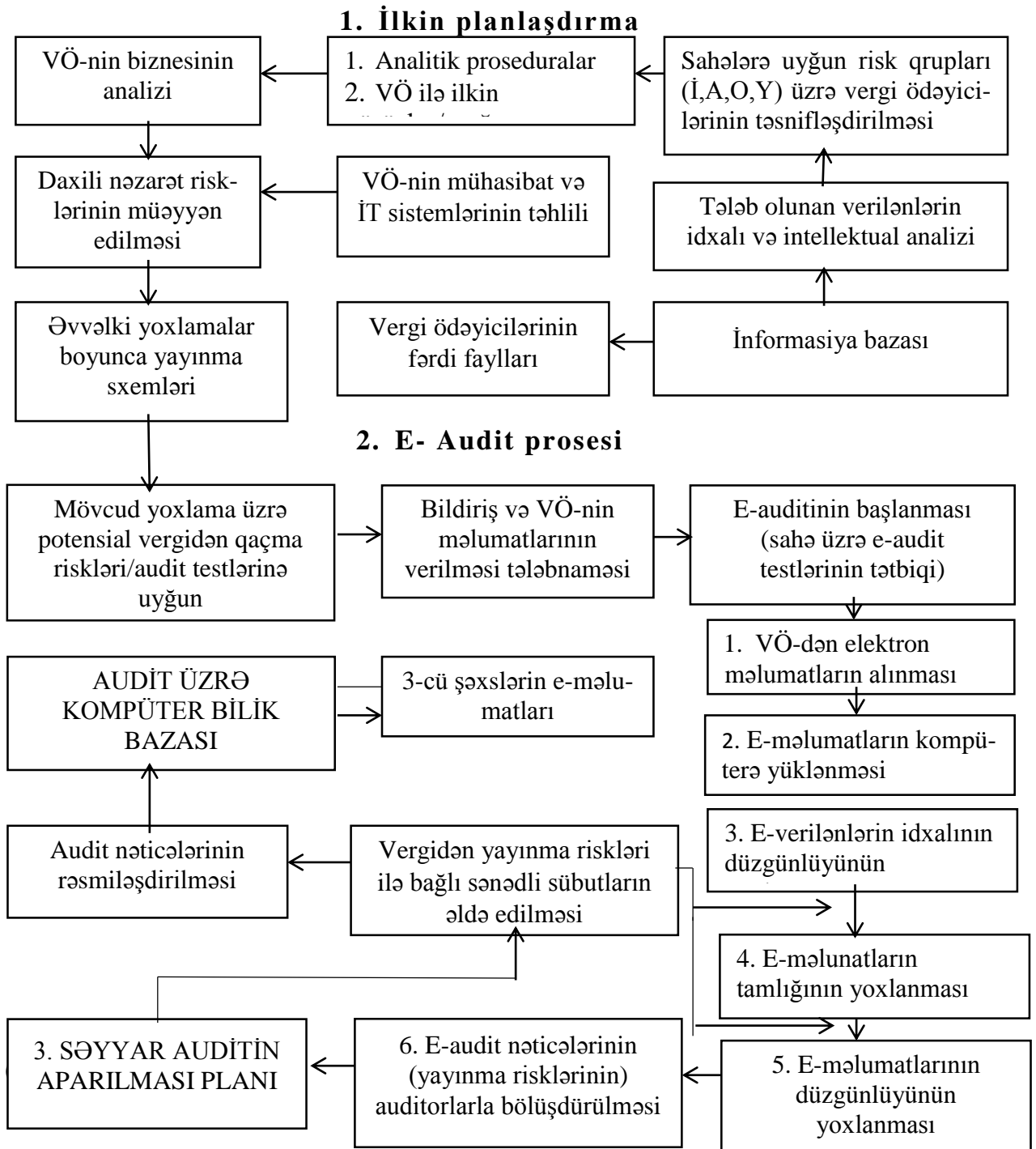
- Daxili audit təşkilatının üzvlərini tanımaq;
- Daxili auditin həcm və hədəfə aldığı məqsədləri müzakirəyə çıxartmaq;
- Audit prosesi, protokolu və yekun nəticələrin rəsmiləşdirilməsini təsvir edir;
- Daxili audit aparılmaqdan ötrü interfeyslər qurmaq;
- Sapma və müşahidələrin nə tərzdə gerçəkləşəcəyini və düzəldici hərəkət tələbi və cavab prosesini diqqət dairəsindən keçirmək;
- Başa düşülməmiş məqamları aydınlaşdırmaq və audit prosesilə əlaqədar ünvanlanan sualları cavablandırmaq;

Daxili auditin keçirilməsi zamanı tətbiq olunan proqram elementləri, əməliyyat prosedurlarının və qüvvədə olan proqram tələblərinə uyğun gəlməkdən ötrü işə dair təlimatlarının kompleks qiymətləndirilməsi olduqca vacib məsələdir. Bundan ziyadə performansın yaxşılaşdırılmasını əsas tutaraq təftiş olunan fəaliyyətin seçilmiş elementlərinin müşahidəsi, kompleks analizi və həmçinin qiymətləndirilmə aparılması da aktualdır. Ümumiyyətlə, obyektiv sübutlar daxili audit komandası tərkibində olan üzvlər istiqamətdən müəyyənləşdirilmiş narahatlıq doğuran sferalarda müsahibələr, sənədlərin tədqiqi və fəaliyyət şəraitinin müşahidələri yoluyla toplanmalıdır. Görünən sapmalar yoxlama siyahısıyla hətta əhatə olunsa belə sənədləşdirilib araşdırılma aparılmalıdır. Müsahibə yoluyla toplanan informasiya məlumatları fiziki müşahidələr və qeydlər şəklində fərqli mənbələrdən əldə olunan obyektiv sübutlarla yoxlanılmalıdır.

Daxili audit strategiyası, bir təşkilatın daxili audit yoxlamaların növü, əhatə çevrəsini və tezliyini təyinləşdirən və müəssisələrin audit aləmindəki maddələrə prioritet aşılamaqdan ötrü yararlandığı meyarlara aydınlıq gətirən başlıca sürücüdür. Təşkilatlar auditin prioritetlərini müəyyənləşdirməkdən ötrü audit strategiyasındakı prosedurları izləyir və daxili təftiş mənbələrini ayırmaq üçün bu təyinatlardan faydalanır. Bir audit şirkətinin təşkilatın təkə könüllü daxili audit komandasının olduğu hipotetik durumda, əvvəlcə bu tip prosesə nəzərdə tutulan mənbələr aydınlaşdırıla bilər, bundan sonra təşkilat ən yüksək prioritetli yoxlamalarla başlayaca və ayrılan mənbələr tükənənə qədər davam edəcək.

Bununla birlikdə, çox təşkilatlarda icbari kənar və daxili audit işçilərini təmin etmək ehtiyacı, audit proqramının əhatə çevrəsinin ən azından tam gərəkli audit fəaliyyətlərini əhatə etməsi anlamıdır. Uyğun audit planları, təşkilatın vacib tələblərə və hər hansı əlavə ixtiyari audit hədəflərinə və ya tələblərinə əməl etməkdən ötrü ayırması gərəkli olan mənbələri müəyyənləşdirir.

Sxem 5: AR müasir vergi auditinin fəaliyyəti modeli

Mənbə: Vergi auditini baş idarəsi (taxes.gov.az) məlumatları əsasında müəllif

tərəfindən tərtib olunub.

Bu proses yekunlaşdıqdan sonra növbəti analitik prosedurlar, vergi rezidentləriylə görüşlər sorğusu yaradılır, onların maliyyə-mühasibat və internet sisteminin analizi reallaşır. İlkin planlaşdırmada habelə biznes sferasının analizi və bu vaxt meydana çıxma ehtimalı güman edilən daxili nəzarət risklərinə aydınlıq gətirili və öncədəki yoxlamalar boyunca vergidən yayınma kimi qanundan kənar halların sxemləri təhlil olunur. Bundan sonra, ikinci etapda audit prosesi başlanılır və ilk öncə vergi ödəyicilərinə bildiriş vsitəsilə informasiya təqdim edilir. Mövcud təftiş boyunca potensial vergidən qaçma riskləri daxili auditor istiqamətdən təsnifləşdirilir və birinci növbədə, sahələr boyunca elektron audit fəaliyyətinə başlanılır. Dövlət Vergi Xidmətinin tərkibində mükəmməl struktur quruluşa malik Vergi Auditi Baş İdarəsinin idarəetmə quruluşu əsasən iki hissəyə bölünmüşdür. Birinci hissədə ilkin planlaşdırma, ikinci hissədə isə audit prosesləri öz əksini tapır.

İlkin planlaşdırma funksiyalarına ilk əvvəl informasiya məlumat bazası daxildir. Məlumat bazasına daxil olunan ilkin informasiyalar tələb olunan sferalar boyunca internet təhlili aparılır. Növbəti mərhələdə sahələrə uyğun tərzdə risk qrupları, ünvanlar göstərilməklə vergi rezidentləri təsnifləşdirilir. Elektron audit sistemi tətbiq olunmasından ötrü vergi rezidentlərindən elektron informasiya məlumatları əldə edilir, yiyələnmiş məlumatlar sahələr boyunca vergi auditinin kompyuterində yerləşdirilir. Təqdim edilmiş elektron məlumatların düzgünlüyü, dəqiqliyi yoxlanılır və nəhayət əlçatan olan yekunlar yayınma riskləri sahələr boyunca auditorlar dairəsində bölüşdürülür. Əgər vergidən yayınma kimi arzuolunmaz istisnalar ortaya çıxarsa, bu məqam səyyar audit yoxlamasının gerçəkləşməsi məsələsi planlaşdırılır. Audit prosesin funksiyalarına eyni vaxtda reallaşdırılan audit rəsmiləşdirilməsi, daxili auditə dair kompyuter bilik bazası və audit nəticələri aydınlıq gətirilmiş kənarlaşmalar boyunca tədbirlər planının işlənilməsinə çatdırılması daxildir.

2.3. Daxili audit fəaliyyətinin təşkili və tətbiqinin keyfiyyətinə nəzarət

Audit təşkilatı, fərdi auditor işin keyfiyyətinə daxili nəzarət qaydalarını qurmalı və onlara riayət etməlidir. Audit təşkilatlarının, fərdi auditorların işinin daxili keyfiyyətə nəzarətinin həyata keçirilməsi prinsipləri və bu yoxlamanın təşkili üçün tələblər audit standartları ilə müəyyən edilir. Audit təşkilatı, auditor aşağıdakıları etməyə borcludur:

1) yoxlama üçün lazım olan bütün sənədləri və məlumatları daxil olmaqla işin xarici keyfiyyətinə nəzarət etmək;

2) üzv olduqları auditorların özünütənzimləmə təşkilatı tərəfindən bu təşkilatın digər üzvlərinin işinə xarici keyfiyyət nəzarətinin həyata keçirilməsində iştirak etmək (Кеворкова Ж.А., 2015: с.37)

Daxili audit fəaliyyətinin keyfiyyətinə nəzarət daxili auditorların etika məəcəlləsini tətbiq edib-etmədiyini qiymətləndirməyə imkan verir. Proqram habelə daxili audit işinin məqsədliliyi və səmərəliliyini qiymətləndirir və təkmilləşdirmə imkanlarına aydınlıq gətirir. Təşkilat və yoxlama heyətinin sayından əlaqəsi olmayaraq bütöv daxili audit fəaliyyətləri, həmçinin, kənardan və ya birgə qaynaqlananlardan istər daxili, istərsə də xarici qiymətləndirmələri ehtiva edən daxili audit fəaliyyətinin təşkili və tətbiqinin keyfiyyətinə nəzarət saxlamalıdır.

Daxili audit fəaliyyətinin təşkili standartlara uyğunluğunu qiymətləndirməsinə şərait yaratdığından bunlara gətirib çıxarır:

1. Xaici qiymətləndirmələrin dəyəri yüksəlir;
2. Daxili audit və audit palatasının nizamnamələri;
3. Təşkilatda risklərin və nəzarətin qiymətləndirilməsi;
4. Resurs mənbələrindən məqsədli faydalanma;
5. Sınaqdan çıxmış praktikadan istifadəsi.

Ümumiyyətlə, daxili auditorlar təşkilatlara uğur qazanmağa yardımçı olurlar. Onlar bunu zəmanət və məsələtləşmənin birləşməsi ilə nail olurlar. İşimizin zəmanət hissəsi, menecerlərə və sahiblərə təşkilatın missiyasını davam verməkdən ötrü hazırlanmış sistemlərin və proseslərin hansı səviyyədə müsbət fəaliyyət

göstərməsini söyləməkdən ibarətdir. Daha sonra, ehtiyac duyulduqda sistemləri və prosesləri təkmilləşdirməkdən ötrü məsləhətçi yardımını təkliflə çıxış olunur.

Daxili audit fəaliyyətinin səmərəli təşkilində keyfiyyətə istiqamətlənən cığırda müsbət bir ilk addım daxili keyfiyyət qiymətləndirməsinin aparılmasıdır. Bu hərəkətləri təyin etməkdən ötrü faydalana bilən daxili audit işinin bir meyarını qurmaqdır. Zaman ötdükcə bu tip ölçülər qayda və səmərəli iş təcrübələrinə qismən uyğunluq və yaxud əksinə düz gəlməyən sahələrdə yaxşılaşma olduğunu göstərəcəkdir.

Daxili auditin rolu, bir şirkətin risklərin cilovlanması, diqqətdə saxlanması və daxili nəzarət proseslərinin məqsədli funksiya göstərdiyi barədə azad zəmanət təqdim etməkdir. Daxili auditin tətbiqinin keyfiyyətinə nəzarət qərəzsiz və obyektiv bir diqqət ayırmaq peşəkar bir vəzifə sayılır. Daxili audit palatasında qiymətləndirdiyimiz və ən ali pilləyə çatdırdığımız əməliyyatlarda heç kimin müdaxiləsi olmadan azad olmalıyıq. Etibarlı olmaqdan ötrü daxili auditin iş əsnasında etika məəcəlləsinə və beynəlxalq standartların tələbləri əsasında çalışa bilən ixtisaslı, qabiliyyətli və peşəkar insanların olması vacibdir.

Daxili auditin təbiəti, təşkilatdakı rolu və sənət praktikasına olan tələblər beynəlxalq praktikada rast gəlinir. Daxili auditorlar geniş təsvir edilən bir sıra fəaliyyətlərlə məşğul ola bilirlər. Onlar, istənilən bir müəssisənin yaşaması və çiçəklənməsindən ötrü başlıca olaraq əsas məsələlərə xüsusi diqqət ayırırlar. Xarici auditorlardan fərqli olaraq, müəssisənin nüfuzu, böyüməsi, ətraf mühitə təsiri və işçilərinə münasibətdə daha əhatəli mövzuları diqqət dairəsindən keçirməkdən ötrü maliyyə risklərindən və hesabatlarından kənara çıxırlar.

Müasir dövrdə daxili audit ünsiyyətçil bir karyeradır və gündəlik şəkildə icraçı direktorlardan menecerlərə və işçi heyətinə qədər tam səviyyələrdə çalışan yeni insanlarla təmasda olur. Daxili audit peşəsi əsasən bir təşkilatın risk idarəçiliyini qiymətləndirməklə məşğuldur. Bütün təşkilatlar risklərlə üzləşirlər. Məsələn, müştərilərə düzgün yanaşmadığı təqdirdə təşkilatın nüfuzundan ötrü risklər, təchizatçı çatışmazlığı riskləri, bazar uğursuzluğu nəticəsində əmələ gələn risklər, kiber təhlükəsizlik və maliyyə riskləriylə daim qarşılaşmaq olur. Bir

təşkilatın müvəffəqiyyətinin açarı, bu riskləri kənar rəqabətdən daha təsirli və maraq dairəsində olan tərəflərin tələb etdiyi səviyyədə təsirli tərzdə idarə etməkdir.

Risklərin nə səviyyədə nəzarətdə saxlanmasını qiymətləndirməkdən ötrü daxili adutor, xidmət sferası təşkilatın tam hissələrində risk menecment sistemləri, daxili nəzarət sistemləri və korporativ idarəetmə proseslərinin keyfiyyətinə aydınlıq gətirərək və bu mövzuda birbaşa və azad şəkildə rəhbərliyin ən ali qurumuna məlumat təqdim edir. Dövlət xidmət sferasının təkmilləşdirilməsi hədəfiylə tənzimləyici təsirlərin səmərəsinin artımı, özlüyündə ətraf mühitdə dəyişikliklərin təsir müstəvisində cərəyan edir. Bu sferanın fərqli komponentlərinin inkişafı xüsusiyyətlərini də diqqət dairəsində saxlamaq önəmlidir.

Tədqiqat gedişatında gəldiyim qənaətə görə, dövlət xidmətin tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi iqtisadiyyatının inkişafının strateji prioritetləri əsasında reallaşmalıdır. İdarəedici təsirlərin hazırlanması və reallaşdırılması vaxtı idarəetmə ierarxiyasının bütün səviyyələrində xidmət sferasının fəaliyyəti prosesində müəyyən vasitələrdən istifadənin hədəfə uyğunluğu bu prioritetləri şərtləndirir.

Dövlət xidmət sferasının inkişafı konsepsiyasında öz əksini tapmış yüksəliş strategiyası uzun zamanlı dövrdə bu sahənin iqtisadi və təşkilati problemlərinin çözülməsinə, innovasiyaların aktiv tətbiqinə istiqamətlənməlidir. Strategiya xidmət sferasının inkişafının sahəvi prioritetlərini, yəni ali sosial və iqtisadi yekunlara yiyələnməkdən ötrü dövlət büdcəsinin maliyyə axınlarının ilk öncə yönəldiləcəyi struktur komponentlərini müəyyənləşdirir. Xidmət sferasında rastlaşdığımız mövcud problemlərinin çözülməsinə prioritetli yanaşmalar elə bu quruluşda strategiyadan irəli gələn tələblərinə uyğun əsasda işıq üzü görməlidir.

Ölkədə dövlətin bank xidmətinin inkişafında əhəmiyyət kəsb edən dərəcədə kredit riskləri ciddi surətdə əngəllər törədir ki, bu arzuolunmaz durum iqtisadi sahənin qeyri-səmərəli strukturu, idarəetmədəki nöqsanlar və bəzi xidmət sferası təşkilatlarının fəaliyyətinin aşağı şəffaflığı ilə şərtlənir. Dövlətin bank xidmətləri arenasında rəqabətin formalaşmasının hüquqi bazasının gücləndirilməsi vəzifələri tam şəkildə reallaşdırılmamışdır. Tələbatları girovla təmin olunan kreditorların

hüquqlarının qorunması səviyyəsi beynəlxalq aləmdə qəbulu gerçəkləşmiş yanaşmalara cavab vermir. İndiyə qədər pərakəndə bank xidmətləri seqmentlərinin inkişafını xeyli ləngidən kredit tarixi bürosunun fəaliyyətini nizamlayan qanun qəbul edilməmişdir.

Faiz marjasının azaldılma meyli kontekstində resurs bazasının tərkibində “tələb üzrə” payının çoxaldılması aktual məsələdir. Passiv və aktivlərin zaman nöqtəyi-diqqətdən tam qaydada üst-üstə düşməsi, passivlərin isə sıfır dəyərində sahib olması ideal variantdır. Həqiqətdə bu real görsənmir. Bunlarla bağlı, bəlli müştərilərin fəal cəlbi və ya saxlanması ilə resurs bazasının stabilliyinin araşdırılması və analizi boyunca daha fəal işlərin görülməsi resurs bazasının inkişafına, passivlərin ortaçəki dəyərini azaltmağa və uzun müddətli perspektivdə bankın likvidliyini təmin etməyə yardımçı olacaq. Müştəri xidməti proseslərində informasiya və komputer texnologiyalarının istifadəsi yolu ilə təklif edilənlərə güzəştlər təmin edilə bilər. Bununla əlaqədar göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, bankın qeyri-faiz xərclərini azaltmaq, ümumilikdə resurs bazasının dəyərini azaltmaq da mümkündür.

Mövcud zamanda respublikanın bir sıra bankları öz müştəri kontingentinə hesablarındakı pul vəsaitlərini operativ alması və məqsədlər çərçivəsində idarə olunması imkanları aid edilməklə bank məhsullarının təklifini reallaşdırır. Adətən bu tip məhsullar “onlayn bankçılıq” və yaxud “məsafədən xidmət” adlanır. Bank internet-bank sistemini tətbiq etməklə qeyri-faiz məsrəflərini əhəmiyyətli səviyyədə azaltmaq şansı qazanmışdır. Bank ofislərin saxlanılmasına, işçi kontingentinin maaşlarına, material xərclərinə və s. müəyyən dərəcədə qənaət edilə bilər. Bunun diqqətdə saxlanması ilə müştərilərə daha əlverişli faiz dərəcələrinin təklif imkanları, həmçinin əlavə xidmətlər və ya bonuslar xeyli genişləndirilir. Beləliklə, müştəriyə sutka boyu öz hesabını düzgün idarə etmək üçün şərait yaradan informasiya texnologiyalarına söykənən bank xidmətlərinin tətbiqi, işçi və müştərilərinin stimullaşdırılması banka mövcud resursları saxlamaqla yanaşı, resurs bazasının sabit artımını təmin etməklə də əməliyyat məsrəflərini azaltmağa müsbət zəmin yaradacaq.

O.V.Yefimova və M.V.Miller bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə əməliyyat, investisiya və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən, aktivlər üzrə gəlirlilik, satışın rentabelliği, öz kapitalının rentabelliği və investisiyaların rentabelliği göstəricilərindən ibarət gəlirlilik göstəriciləri sistemindən istifadə etməyi təklif edirlər. (O.V.Yefimova, M.V, Miller.,2006: s.408)

G.N.Şerbajova bank fəaliyyətinin ümumiləşdirilmiş qiymətləndirmə göstəricisi kimi mənfəət göstəricisindən, eləcə də bankın bölmələri, bank fəaliyyəti növləri, bank məhsulları və əməliyyatları kontekstində nəticə göstəricilərindən istifadə təklif edir. (G.N.Şerbakova.,2007: s.464)

J.Sinkey öz tədqiqatında bank menecmentinin iş və sisteminin əsas effektivlik göstəricisi kimi kapitalın rentabelliğini müəyyən edir və bank əməliyyatlarının effektivliyini qiymətləndirmək üçün isə aktivlərin rentabelliği göstəricisindən istifadə etməyi təklif edir ki, bu da xalis faiz marjasından, xalis faizsiz gəlirdən və ssuda üzrə mümkün zərərlər ehtiyatından asılıdır. (J.Sinkey.,2007: s.198)

Bilavasitə bank xidmətləri reallaşdıran menecerlərin müəyyənləşdirilmiş sərhədlər dairəsində hər bir alıcıdan ötrü yekun qiymətin müstəqil olaraq təyini imkanı verilməsi olduqca vacib məsələlər sırasındadır. Bu, müştərini cəlb edərkən menecerə daha böyük manevretmə azadlığı verəcək və onun motivasiyasına pozitiv təsir göstərmək iqtidarındadır. Müasir şərait hər bir bankı müştəriyə istiqamətlənməsini, alıcı yönümlü olmasını tələb edir.

Cədvəl 4: Bank xidmətinin daxili auditində istifadə olunan göstəricilər

Göstəricilər	Hesablama alqoritmi
Xüsusi kapitaldan mənfəət və yaxud kapitalın rentabelliği (ROE)	Xalis mənfəət / Bank kapitalı
Aktivlərin hər vahidi üzrə mənfəət və yaxud aktivlərin rentabelliği (ROA)	Xalis mənfəət / Məcmu aktivlər
Xalis faiz marjası	[Faizdən gəlir – xərclər] : Gəlir təmin edən aktivlər
Xalis qeyri-faiz marjası	[Qeyri-faizdən gəlir – xərcləri] : Gəlir təmin edən aktivlər
Bankın xalis əməliyyat mənfəəti marjası	[əməliyyatdan gəlir – əməliyyatdan xərc] : Aktivlər
Əməliyyat səmərəliliyi	Məcmu əməliyyat gəlirləri / Məcmu əməliyyat xərcləri

Səhmə görə xalis mənfəət (EPS)	Vergitutmadan sonra xalis mənfəət / Dövrüyyədəki adi səhmlər
Mənfəətin bölüşdürülməsi	[Faiz gəliri / Gəlir təmin edən aktivlər] – [Faiz xərci / Faiz ödənişli passivlər]

Mənbə: Bank xidməti haqqında qanuna əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cədvəldəki gəlir gətirən aktivlər – komissiya və yaxud faiz formatında gəlir gətirən bank aktivləridir. Bu tip aktivlərə banklararası kreditlər, banklarda mövcud müxbir hesablar, hüquqi və fiziki şəxs timsalında iştirak edənlərin istifadəsinə verilən kreditlər, əldə edilmiş veksellər, eləcə də qiymətli kağızla daxildir. Tərəfindən təklif olunmuş iqtisadi göstəricilər sisteminin yardımıyla bank xidmətinin eləcə də tam qaydada idarəetmə hədəfliliyini qiymətləndirmək mümkündür. Bank əməkdaşları onun xidmətləri ilə əlaqədar paralel, ünsiyyət qabiliyyətlərinə məxsus olmalı, habelə alıcının biznesini bilməli və anlamalıdır:

- Alıcıya göstərilən xidmətlərin keyfiyyət ölçüsünün daimi qiymətləndirilməsi, irad və təklifləri diqqət mərkəzində saxlamaq, müştərilərin iştirakını təmin edən sorğular aparmaq;

- Alıcılarla iş prosesində planlaşdırma və hesabat sisteminin varlığı;

- Bakın yüksək keyfiyyətli müştəri bazasının qurulması və idarəetmə stilinə informasiya köməkliyi;

- Müştəri xidməti bazasının keyfiyyətinə daima nəzarət sistemi və s.

Bank xidmətinin səmərəlilik göstəriciləri iqtisadi əlaqələrin iştirakçılarının fərqli qrupları istiqamətdən reallaşan kompleks analizi anı meydana çıxır. Səmərəliliyə obyektiv qiymət verməkdən ötrü fərqli iqtisadçılar tərəfdən faydalanan qüvvədə olan göstəriciləri öyrəndikdən və onların müqayisəsini apardıqdan sonra bankın iş fəaliyyətinin nəticəliliyinin bu kimi aspektini özündə nümayiş etdirən bankın mənfəətliliyinin və rentabelliğinin başlıca göstəricilərini sistemləşdirmək olar.

Cədvəl 5: 2019-cu ildə Azərbaycanın bəzi kommersiya banklarının səmərəlilik göstəriciləri (faizlə)

Bankların adları	ROA(vergiyə qədərki xalis mənfəət/aktivlər)	ROE(vergiyə qədərki xalis mənfəət /niz. kapitalı)	Kredit portfeli/depozit portfeli	Kredit portfeli/aktivlər
AFB Bank	0,39	1,47	181,27	64,85
AGBank	-	-	120,4	58,83
ASB Bank	0,71	5,49	60,84	35,29
Atabank	2,18	14,87	152,66	84,26
Azər Türk Bank	1,01	15,84	-	17,48
Bank Avrasiya	3,3	7,43	297,26	68,40
Bank of Baku	-	-	106,86	55,69
Bank Silk Way	-0,11	-0,37	233,67	95,03
Caspian Development Bank	4,66	8,67	327,13	89,34
Kapital Bank	-	-	101,42	51,62
Muğanbank	0,02	0,17	-	67,20
Nikoil Bank	1,07	14,54	-	76,53
Paşa Bank	1,00	5,41	57,34	35,84
Turanbank	-0,27	-2,40	149,58	56,36
Unibank	-	-	119,10	59,32
Ziraat Bankı	1,33	2,61	106,32	25,31

Mənbə:[http://banco.az/az/indikator?field in year value=2019&field in quarter value=2&order=title&sort=asc](http://banco.az/az/indikator?field%20in%20year%20value=2019&field%20in%20quarter%20value=2&order=title&sort=asc)

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, 2019-cu ildə vergiyəqədərki xalis mənfəətin aktivlərdə xüsusi çəkisinə görə (ROA) göstərilən banklarda ən yaxşı göstərici [Caspian Development Bank](#)da qeydə alınmışdır (4,66%). ROE (vergiyəqədərki xalis mənfəətin nizamnamə kapitalına nisbəti) göstəricisinə görə də [Azər Türk Bank](#) bütün digər bankları üstələyir. Həmin göstərici 2019-cu il tarixinə 15,84% təşkil etmişdir.

Cədvəl 6: Azərbaycanın kommersiya banklarında aktivin və nizamnamə kapitalının gəlirliliyi (ROA və ROE) göstəricilərinin dinamikası

Banklar	2010-cu il		2014-cü il		2019-ci il	
	ROA, %	ROE, %	ROA,%	ROE,%	ROA,%	ROE,%
1.Xalq Bank	2,55	13,11	1,23	7,63	0,95	9,45
2.Kapital Bank	0,48	4,79	1,60	33,36	0,74	12,77
3.Uni Bank	m.y.	m.y.	3,79	21,77	0,0	0,01
4.Bank Respublika	0,74	5,02	3,00	20,00	-0,37	4,25
5.Azeri Gaz Bank	-0,05	-0,38	0,50	4,90	0,17	2,71
6.Ata Bank	0,1	1,17	1,79	19,35	0,00	0,07
7.Bank of Baku	6,25	34,5	m.y.	20,25	1,19	33,79

Mənbə: Kommersiya banklarının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Sosial xidmətlər növünün əhatə çevrəsinin böyüdülməsi büdcədənkənar maliyyələşdirmə kanallarının prioritetli istifadəsinə söykənərək reallaşması müsbət dəyərləndirilir. Bu tip xidmətlərin müasir növlərinin təbliğ etmə prosesinə dövlət yardımını istisna etmir. Standartlaşdırma prosedur qaydalarının nizamlanması sosial xidmətlərin istifadəçilərinin və bu xidmətləri təqdim edənlərin maraqları dairəsində tarazlığın yaradılmasına yiyələnməyə istiqamətlənməlidir. Bu, sosial xidmətlər çevrəsində aktualıq kəsb edən problemləri effektiv çözməyə zəmin verəcək.

Gəldiyimiz qənaətə görə, təqdim olunan xidmətlərin keyfiyyət parametrlərinin dövlət nizamlanması mexanizmini verilən idarəetməyə dair kompleks qərarların şəffaflığının yüksəldilməsinə söykənərək optimallaşdırmaq hədəfə uyğundur. Bu fakt sosial xidmətlər sferasının inkişaf tempinə pozitiv müsbət təsir göstərmək gücünə məxsus olacaq. Ümumiyyətlə, ərazi boyunca və sahəvi uyğunsuzluqların ləğvi tək cəmiyyətə maliyyələşdirməsindən istifadəyə rəğmən gerçəkləşməlidir.

III FƏSİL. XİDMƏT SFERASI TƏŞKİLATLARINDA DAXİLİ AUDİT SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Xidmət sferası təşkilatlarında daxili audit sisteminin metodiki təminatının qiymətləndirilməsi

Xidmət sferası təşkilatlarında daxili audit metodologiyasının formalaşmasına daxili auditin nəzarət sistemlərinin öyrənilməsinə yönəldilməsi və rəhbərliyin fəaliyyət risklərini idarə etmək bacarığı təsir edir. Daxili auditin vəzifəsi risklərin idarə edilməsinin adekvatlığını qiymətləndirməkdir. Bu günə qədər daxili auditin aparılması üçün sisteməlik alqoritmin mövcud olduğunu təsdiq etmək üçün kifayət qədər praktiki təcrübə yoxdur ki, bu da bu sahədə elmi tədqiqatların aparılmasını zəruri edir.

Texnoloji imkan səviyyəsinin dərinləşməsi maliyyə institutlarının alıcılarla münasibətlərini müasir keyfiyyət dairəsində artırmış, ənənəvi sahibkarlıq modellərinin müasirləşdirilməsindən ötrü əlavə təşviq yaratmış və təzə bazarların yaranmasına təkan vermişdir. Mobil və internet rabitədən yararlanmanın fəaliyyət diapozonunun dərinləşməsi bəlli maliyyə xidmətlərinin fərqli yollarla və təzə bazar iştirakçıları səmtdən daha münasib xərc və böyük sürətlə təklif şəraitini yüksəltmişdir. Ali yararlananlar auditoriyasına məxsus sosial şəbəkələr bankın xidmətlərindən faydalanmadan maliyyə xidmətləri istifadəçilərinə birbaşa maliyyələşmə imkanı qurmaq qabiliyyətinə sahib platformalar təqdim edir.

Son zamanlar qeyri-neft sektorunda reallaşan çoxşaxəli islahatlar fonunda ölkəmizdə beynəlxalq miqyasda stabil iqtisadi yüksəliş tempinə məxsus dövlətlər sırasına qədəm qoymuşdur. Gözə çarpan iqtisadi yüksəliş iqtisadi sferanın başqa sektorları ilə paralel dövlət xidmətlərinin maliyyə təminatına pozitiv töhfə əşiləmişdir. Bu zaman intervalında məqsədli maliyyə təminatı sisteminin bərqərar olması və institusional yüksəliş istiqamətində sistemli islahatlar işıq üzü görmüş, maliyyə sistemində struktur dəyişiklikləri uğurla reallaşmışdır. Dövlətin təqdim etdiyi xidmətləri əhatə edən normativ hüquqi baza yaradılmış və onun xarici

praktikaya uyğunlaşdırılması tərəfdən lazımi işlər gerçəkləşmişdir. Maliyyə xidmətlərinə dair istehlakçıların hüquqlarının məqsədli müdafiə sistemlərinin qurulması və insanların maarifləndirilməsi səmtində işlər həllinə qovuşmuş, maliyyə bilikləri və dayanıqlığın artımı hədəfi ilə yeni nəsil intellektual vasitələrdən istifadə edilmişdir. Beləliklə, axır dövrlərdə əhalinin sosial müdafiəsiylə bağlı ölkə rəhbəri tərəfindən gerçəkləşdirilən geniş diapozonlu tədbirlər, bu səpkidə işlərin uğurla həyata keçməsiylə əlaqədar atılan hədəfəuyğun addımlar son yekunda insanların, xüsusilə sosial cəhətdən həssas hissənin rifahının artırılmasına gətirib çıxarmış, layihədə nəzərdə tutulan göstəricilər sisteminə söykənərək bu addımların güclənməsinə maliyyə təminatını formalaşdırmışdır.

Auditorlar indi artan yoxlama problemiylə tez-tez rastlaşırlar, bununla da texnologiyada irəliləyişlər və artan sayda köhnə əməliyyat sistemləri, ehtiyat nüsxə və fayl saxlama seçimləri onların tapşırığını getdikcə mürəkkəbləşdirir. İstifadəçilərin və auditorların proqram təminatıyla çalışmaq iş və anlamaq qabiliyyəti çatdırılma üsulundan əlaqədar olmayaraq sənədlərin tamlığı, dəqiqliyi və əlçatanlığından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Tərtibatçılara proqram təminatının auditorlara və istifadəçilərə sistem, emal və onun mühitini başa düşmələrinə yardımçı olmaqdan ötrü hərtərəfli sənədlərin olmasını təmin etmək tövsiyyə olunur.

Daxili nəzarət prosedurlarının yoxlanılması audit proqramlarının mühim hissəsini öz çənginə alır. Bu nəzarət vasitələrinin nəzərdən keçirilməsi aktivlərin qorunduğuna və qeydlərin lazımi qaydada təsdiq edildiyinə və mühasibat uçotu sənədlərində bütöv və düzgün qeyd edildiyinə əminlik verir. Vəzifələrin kifayət qədər bölgüsünün olmadığı müəssisələrdə onların tətbiqinə dair sübutlar yalnız mahiyyəti üzrə sınaqdan istifadə etməklə əldə edilə bilər. Nəhayət ki, işi yerinə yetirərkən heç vaxt yaddan çıxarmağa lüzum yoxdur ki, menecerin tam gərəkli informasiyaya sahib olduğunu güman etdiyi, lakin işi başa çatdırmağa az qalmış əlavə mühim məlumatları aşkara çıxardığı hallara praktikada çox da istisna

durumlarda rast gəlinmir. Ən önəmlisi odur ki, bu səpkidə kəşf onun qiymətləndirmə barəsində hesabatı təqdim etməsindən əvvəl baş versin.

Maliyyə, idarəetmə və vergi uçotunun fərqləndirilməsi indi sadalamağa çalışdığımız əlamətlərdə özünü göstərir: metodologiya, məqsədlər, normativ baza. Vergi uçotu onun normalaşdırılması üsullarında və məqsədlərindəki fərqlərə görə ayrılır. Lakin, vergi uçotunun məqsədi maliyyə uçotunun alt məqsədi sayıldığına və uçotun bu növlərində vahid metodologiya faydalandığına görə, maliyyə menecmenti prizmasında vergi uçotu maliyyə uçotunun növlərindən biri hesab edilir. Statistik informasiyalar idarəetmə uçotunun tərkibinə daxil edilmişdir, çünki maliyyə menecerini statistik məlumatları necə toplamaq deyil, onlardan idarəetmə məqsədlərinə nə tərzdə yararlanmaq maraqlandırır.

Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (ÜƏMT) daxili audit fəaliyyətinin aktuallığını müsbət qiymətləndirir. Bu şübhəsiz ki, xidmət müəssisəsinin maliyyə və inzibati işini, həmçinin daxili nəzarətlə bağlı fəaliyyətin təkmilləşdirilməsinə yardımçı olur. Onun məqsədyönlü tədbirlər paketi iqtisadi potensialı və proseslərin sadələşdirilməsinin təşviqini reallaşdırır. Bu nöqtəyi-nəzərdən, müəssisədən ötrü əlavə dəyər formalaşdırmaq qaydalarına cavab təmin edir. Bununla paralel, daxili audit sisteminin metodiki təminatında bu nəticəyə gəlmək olar ki, ÜƏMT-də mövcud vəziyyət audit sənədlərinin daha yaxşı rəsmiləşdirilməsi (məsələn, tapşırıqların keyfiyyətinə nəzarət, müəyyən elementlərin qeyd edilməsinin səbəbləri, audit qeydinin xülasəsi) və mərhələli addımlar atmaqla yaxşılaşdırıla bilər.

ÜƏMT – daxili audit işinin keyfiyyətinə nəzarəti artırmaqla, (keyfiyyətin təminatı və təkmilləşdirilmə proqramının olmaması) ümumilikdə, bir çox bəndə əsaslanan qiymətləndirmə hesabatı tələb olunan şərtlərə cavab vermək məqsədilə standartların hər biri ilə bağlı formal səviyyədə audit təminatının təkmilləşdirilməsi potensialının olduğunu vurğulayır. Daxili audit standartların təxminən 60 faizinə əməl olunur və onların təqribən 33 faizinə qismən riayət edir, standartların yeddi

faizi isə tətbiq edilmir. Bu, standartların tətbiqinin tam faizini 80 faizdən bir az yuxarı verir. Fikrimizcə, audit təlimatının layihəsinin müasir tələblər çərçivəsində yekunlaşdırılmasını və internetdə yerləşdirilməsi bu işdə öz faydasını verəcək, bu da ÜƏMT çərçivəsində daxili auditin görünüşünü yüksəltməyə kömək göstərəcək.

Qeyd edilən boşluqların bəziləri, daxili audit sisteminin metodiki təminatının hazırda tək-cə bir auditora malikliyinə yekunudur. Apardığım tədqiqatdan hesab edirəm ki, Audit Nizamnaməsinin uyğunlaşdırılması və daxili audit funksiyasının tədqiqat və metodiki təminatının qiymətləndirilməsi və təftişlə əlaqədar başa düşülən tərzdə aydınlıq gətirilməsi fərqli tapşırıqların daha düzgün və daha sadə fərqləndirilməsinə yardımçı olacaq. Daxili audit sisteminin metodiki təminatının gücləndirilməsi uyğun daxili audit standartlarının tətbiqində daha ciddi qaydaya riayət olunmasına imkan bəxş edəcək. ÜƏMT-nin daxili auditinin qiymətləndirilməsi bir neçə mərhələdə, yəni auditin hazırlanması və planlaşdırılması, Auditor palatası ilə birgə məlumat sessiyası və ətraflı sorğu vərəqinin təqdim edilməsindən ibarət olmuşdur. Məlumat sessiyasından əvvəl Daxili Audit Bölməsi oxşar alətlərin xidmətindən yararlanaraq ümumi özünü qiymətləndirməni həyata keçirir. Daha sonra onlar ümumi qiymət verdilər və təkmilləşdirilməsi lazım olan sahələri müəyyənləşdirdilər. Auditor palatası direktorunun tabeliyində olan daxili audit şöbəsinin iş fəaliyyətini hər bir standart boyunca qiymətləndirərək onlara rəy verdilər.

Auditor peşəsinin yaranmasından bəri bu iş profili tələblərin getdikcə mürəkkəbliyinə məruz qalmışdır. Həm müştərilərin, həm də auditor peşəsinin hazırda rastlaşdığı başlıca problem doğuran iş dünyasının rəqəmsallaşdırılması tələblərindəndir. Əvvəllər auditorların fəaliyyət sahəsi yalnız tarixi şəxsiyyətlərin auditi, illik və konsolidə olunmuş maliyyə sənədlərinin auditiylə həyata keçirilirdisə, daxili audit - əsaslı proseslərin, nəzarət sistemlərinin və meydana çıxan risklərin nəzarətdə saxlanılmasının auditi get-gedə daha artıq mənə səngiləyir. Gələcəkdə əməliyyatların mühasibat uçotunda hansı tərzdə əks

etdirildiyini dərk etmək və auditin metodiki təminat prosedurlarının necə həyata keçiriləcəyiylə əlaqədar gərəkli biliklər önəmli mənə kəsb edəcəkdir. Proseslərin başa düşülməsi və analitik əlaqələr, habelə onların daxili audit texniki əsaslarıyla bağlı ekspert bilikləri müəssisənin maliyyə hesabatlarının kompleks və uyğun qiymətləndirilməsini reallaşdırmaqdan ötrü artan əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Daxili audit bugünkü iqtisadi durumu deməyə əsas var ki, nəfəs kəsən sürətlə dəyişir və bundan qaynaqlanaraq daxili auditin metodiki təminatı qarşısında tələblər müasir reallığı nəzərə almaqla çoxalır.

Daxili audit biznesdən ötrü kritik sənəd məlumatlarının qiymətləndirilməsi, təkmilləşdirilməsi və davamlılığının təmini hədəfiylə təhlilini gerçəkləşdirir və bu işə bu kanalla dəstək olur:

- ideya verilənlərin təhlili vasitələrindən və başqa alətlərdən yararlanaraq tam biznes proses dairəsində avtomatlaşdırılmış test prosedurlarının (məsələn, jurnala giriş testi, statistik təhlillər, yaşlanma qiymətləndirilmələri və s.) icrası;

- kütləvi məlumatların analizi və mümkün saxtakarlıq göstəricilərinin təhlili (qarşısının alınması, aşkarlanması);

- maliyyə məlumatları sahəsində məlumat keyfiyyətinin təhlilinin nəzərdən keçirilməsi;

- miqrasiya testlərindən verilənlərin miqrasiyasının monitorinqi və xüsusilə miqrasiyadan əvvəl və sonra informasiya ehtiyatlarının koordinasiyası.

Mütəmadi olaraq şirkətlərdə məlum olan qanunsuzluqlarla əlaqədar daxili araşdırmalar və faktlara söykənən dəqiqləşmələr qütbləşməyə səbəb olur və uzun zamandır ki, monitorinq qurumlarının gündəmindən düşür. Artan rəqəmsallaşma, xüsusilə də korporativ sənədləşmə və kommunikasiyaların köməkliyiylə vacib məlumatların daha hədəfyönlü və effektiv tərzdə təmini reallaşa bilər. Şirkətdaxili bu qaydada araşdırmaların hədəfi vaxt, insan və maliyyə resursları diqqət müstəvisində mənimsəmə və aktivlərə xətər gətirən və yaxud təhlükə törədən digər əməlləri aşkara çıxartmaq və aydınlaşdırmaqdır.

Audit sənədlərinin analizi gedişatında mütəxəssislər qeyd etdilər ki, qovluqlarda audit planı və proqramının mövcudluğu olduqca vacibdir. Bu sənədlər qısa və onların iş sənədləri ilə əlaqəsi həmişə aydın olmur. Daxili auditorların aldıkları izahatlara əsasən məlum olur ki, resurs mənbələrinin çatışmazlığı auditin planlaşdırılması sənədlərinin dəstəklənməsinə imkan vermir. Auditorlar xüsusilə vurğulayırlar ki, audit proqramında prioritetlərin nə olduğu tam tərzdə aydınlaşdırılmayıb və ayrılan resurslar barədə təfərrüatlar göstərilməyib. Daxili Audit Bölməsində yalnız bir auditor olduğundan, bəzi durumlarda kənar resurslardan istifadə gerçəkləşir. Bu zaman, kənar məsləhətçilərin işə götürülməsi və onların tapşırığa cəlb edilməsinin səbəbləri audit planında aydın göstərilir. Bundan savayı, daxili audit və nəzarət şöbəsinin rəhbərləri yoxlama başlamazdan öncə yoxlama planı və proqramının təsdiqlənməsi tam sənədlərdə açıq şəkildə əksini tapmır.

Daxili audit sisteminin metodiki təminatında sadaladıqlarımız öz əksini tapmalıdır:

- İş proqramını risk analiziylə əlaqələndirərək aydınlaşdırmaq;
- İş proqramına prioritetləri və yoxlanılacaq hər bir subyektdən ötrü resurs bölgüsü daxil edilməsinin təminatıyla bağlı məsələlər;
- İş proqramının işçi sənədlər və tövsiyələr dairəsində əlaqə qurmağa imkan yaratdığını təmin etmək;
- Kənar ekspertlərin cəlbi və təyiniylə əlaqədar şərtlərin audit planında vurğulanmasını reallaşdırmaq;
- Auditə başlamazdan öncə rəhbərliyin imzasının və təsdiq tarixinin audit proqramında yerləşdirilməsinə nail olmaq.

Sənədləşdirmə standartı olmadığından, daxili audit şöbəsi oxşar çəkildə iş qovluqlarını yaratmışdır, onlar müəssisə rəhbəri tərəfindən imzalanan yoxlama siyahısı ilə tamamlanır. Daxili auditorlar qeyd edirlər ki, sənədlər əsasən nəticələrdən ibarət olmayan müsahibə qeydlərindən ibarətdir; təhlil sənədlərinin

surətləri və bəzən hətta xülasələr. Bu sənədlər əsasında üçüncü tərəf üçün iş sənədləriylə nəticələr, həmçinin tövsiyələr arasında asanlıqla əlaqə yaratmaq çətin olar.

Xidmət sferası təşkilatlarında daxili audit sisteminin metodiki təminatında əldə olunan məlumat sənədləri göstərdi ki, rəhbərlikdaxili auditə biganə deyil, onunla yaxından maraqlanaraq üstün olması hədəfiylə gərəkli resurslarla təminatına çalışır. Auditorların nizamnaməsinə rəğmən iş azadlığı və müstəqilliyi olduğunu əsas götürərək, bu fəaliyyət dairəsiylə əlaqədar heç bir məhdudiyyət görünmür. Müstəqillik daxili audit işinin inkişafından ötrü hər şeydən qabaq çox önəmlidir və təşkilata hədəfə götürdüyü məqsədləri əlçatan etməkdə effektiv töhfə verir. Bu araşdırma bu prinsipi təsdiqini gerçəkləşdirir, belə ki, inzibati və müşahidə şuraları səmtdən rəhbərliyin “yuxarı” və “orta” diapazonuna daxil edilən fəaliyyət azadlığının və müstəqilliyinin zəruri dərəcəsini bildirən ardıcıl cavablar, yox “aşağı” səviyyəli idarəetmə eşalonusunda qeydə alınmış seçimlərə malik olmaq.

Daxili auditorlar və idarəedici orqanlardan ötrü ümumi olan sualların cavabları ilə qarşılaşarkən nəticə testləri nəticəsində bəlli oldu ki, yalnız daxili auditin illik planının metodiki təminatında Direktorlar Şurası tərəfindən təsdiqinə istinad edən sual statistik əhəmiyyət kəsb edir, seqmentlər tərəfindən tövsiyələrin başa düşülməsinə dair fərqli baxışlara malikliyinə bəyan edir. Bu təşkilat fəaliyyətinə ümumi nəzarətin Direktorlar Şurasına aid olduğunu diqqətdə saxlayaraq, bu planın İdarə Heyəti səmtdən təsdiq edilməsini tövsiyyə edir.

Yaxşı idarəetmədən ötrü metodiki təminatında əksini tapmış tövsiyyənin daxili auditlə bağlı digər müşahidələrə gəldikdə, araşdırılan dəyişənlər də uyğunsuzluqları göstərir. Daxili auditin rəhbərlərinə və idarəetmə orqanlarına göndərilmiş sorğu vərəqələrinə respondentlərin verdiyi cavablara əsasən Müşahidə Şurası istiqamətdən daxili auditin monitorinqi həyata keçirilmir. Bunu nəzərə alaraq, bu funksiya Auditorlar Palatası səmtdən tövsiyyə olunur ki, idarəedici orqan daxili auditin tövsiyələrini təhlil edə və rəy bildirə bilsin. Cavabların

əksəriyyətində daxili auditin Baş Direktora tabe olması da açıq-aydın özünü göstərir ki, bu da müsbət korporativ idarəetmə strukturuna ziddir, çünki fəaliyyətin Müşahidə Şurasına təqdim edilməli olması mənasında göstəriş var. Bu məcburiyyətin məqsədi daxili auditə iş fəaliyyətlərini məhdudiyətsiz reallaşdırmaqdan ötrü fəaliyyət müstəqilliyini təminə yiyələnməlidir. Bununla yanaşı, bu anomaliya respondentlərin verdiyi cavablarda, daxili auditə verilən fəaliyyətin sərbəstliyi və müstəqillik dərəcəsini qiymətləndirərkən və ya idarəetmə orqanının işlərinin həcmi məhdudlaşdırmasından danışarkən vurğulanmır. Bütün cavablara uyğun şəkildə belə qənaətə gəlmək olar ki, xidmət sferasında daxili audit iş gedişatında meydana çıxan risklərin nəzarətdə saxlanması və daxili nəzarətin qiymətləndirilməsi üstünlük təşkil etdiyi kimi, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə məşğul olur. Aydın idi ki, auditor işinin aparılmasından ötrü tələb olunan sayda auditorun və resursların təmininə gəldikdə audit işinə dəstək mövcuddur.

3.2. Xidmət sferası təşkilatlarının daxili audit sisteminin metodiki təminatının əsası olaraq daxili nəzarət qaydalarının təkmilləşdirilməsi

Mövcud durumda xidmət sferası təşkilatlarında vəsaitlərə daxili nəzarətin metodiki təminatı sisteminin üsür tələblər əsasında inkişaf etdirməsi önəmli məsələlər sırasındadır. Tədqiqat gedişatında nəzarət prosedurlarının reallaşmasının nəzəri əsasları öyrənərək, metodiki vasitələrin hazırlanmasından ötrü daxili nəzarətin iş sənədlərinin işlənilib hazırlanmış formalarından yararlanmaq təklifiylə çıxış etmək məqsədəuyğun hal hesab olunur. Bu sənədlər nəzarət tədbirlərini sistemləşdirməyə, mühasibat uçotu sisteminin təşkilinin effektivliyini qiymətləndirməyə, kassa və bank hesabı əməliyyatlarının yoxlanılmasının yekun nəticələrini, onların məqsədəuyğunluğunu və əsaslılığını ümumiləşdirməyə şərait yaradır, aşkara çıxarılmış pozuntuları nağd pul və bank hesabı əməliyyatlarının yoxlanışının nəticələriylə qeydə alır. Daxili nəzarətin yekun nəticələri bazasında,

şirkət rəhbərliyi likvidliyin nəzarətdə saxlanılması sisteminin qurulması hesabına nağd puldan istifadənin səmərəliliyinin artırılması haqqında qərar verir.

Fikrimizcə, daxili nəzarət aşağıdakı prinsiplərə əməl etməklə reallaşması məqsədəuyğundur:

- Obyektivlik – nəzarət tədbirləri vəsaitlərin vəziyyəti haqqında obyektiv rəy formalaşdırmağa imkan verən yoxlama üsullarını tətbiq etməli olduqda;

- Ardıcılıq – nəzarət tədbirləri mütəmadi olaraq həyata keçirilməli və sistemli olmalıdır;

- Vaxtlılıq – vəsaitlərin daxili nəzarəti məqamında gerçəkləşdirməlidir ki, onun reallaşması yekununda nail olunan məlumatlar idarəetmə sistemini və qərarlarının verilməsi zamanında təmin etsin;

- Elmi əsaslılıq – daxili nəzarət gedişatında aparılan araşdırmanın ümumi elmi metodları tətbiqi reallaşdırmalıdır, onların köməyi sayəsində xidmət təşkilatında pul vəsaitlərinin hərəkət marşrutu barədə tam təsəvvür yaranır;

- Hərtərəflilik – pul axınlarına daxili nəzarət gedişatında xidmət təşkilatının maliyyə-təsərrüfat iş fəaliyyətinin idarəolunmasının bütöv aspektləri təftiş edilir;

- Rasionallıq – pul axınlarının hərəkətinə daxili nəzarətin reallaşması məsrəfləri onun nə tərzdə həyata keçirilməsinin nəticələrindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olması qənaətbəxş hesab edilir.

Əgər xidmət təşkilatında minimum ehtiyaclarını qarşılamaqdan ötrü zəruri pul ehtiyatından sıxıntı çəkirsə, bu ona dəlalət edir ki, həmin təsərrüfat subyektində artıq ciddi maliyyə problemləri yaşanır. Eyni məqamda, əksinə həddindən çox nağd pul varsa, bu o anlama gəlir ki, onların dəyərsizləşməsi və inflyasiyaya uğraması ehtimalı mövcud ola bilər və əlavə gəlirə yiyələnmək və onları rentabelli yerləşdirmək şansı əldən verilmişdir. Pul vəsaiti mütləq likvidliyə sahib olan dövriyyə aktividir, yəni xidmət təşkilatının qüvvədə olan öhdəliklərindən ötrü dərhal ödəniş vasitəsi rolunda özünü göstərə bilər.

Nağd pulun miqdarı və onun hərəkət sürəti likvidliyi, ödəmə qabiliyyətini müəyyənləşdirir, maliyyənin səmərəliliyinə təsirini ortaya qoyur və xidmət təşkilatının perspektivdə təsərrüfat fəaliyyətində mühim rol oynayır. Nağd pulun menecment sistemi onların hərəkət marşrutunun optimal planlaşdırılmasını nəzər dairəsində saxlayır ki, təşkilat bəlli miqdarda ehtiyat saxlamaqla, alıcılardan göstərilən xidmət yekununa görə əldə edilən pul ehtiyatları hesabına öz öhdəliklərini vaxtında qaytara bilsin.

Beləliklə, xidmət təşkilatları əməliyyat ödəmə qabiliyyətini saxlaya, biznesin genişlənməsinə sərbəst pul axınları yatırmaqla əlavə mənfəətə yiyələnəcək iqtidarını ola bilər. Qeyri-stabil iqtisadi şəraitdə pul vəsaiti xidmət təşkilatının dəyər ölçüsü, kapitalın mübadiləsi və yığılması üsulu hesab edilən və həmin təsərrüfat subyektinin strateji hədəflərini əlçatan etməyə imkan səngiləyən aktividir. İstənilən xidmət təşkilatı kassada mövcud nağd pula və bank hesablarında nağdsız dövriyyəyə hərtərəfli nəzarəti təmin etməyə xüsusi önəm aşılmalıdır.

Kassa əməliyyatlarında daxili nəzarət sisteminin hədəfə götürdüyü məqsədlərə aid etmək olar:

- Pul vəsaitlərinin uçotuyla əlaqədar qayda pozuntularının aşkarlanaraq önünə sədd çəkilməsi;
- Vəsaitlərin qorunub saxlanılması təminatına nail olunması;
- Mühasibat uçot və hesabatlıq sənəd məlumatlarının qanuniliyinə və etibarlılığına aydınlıq gətirilməsi;
- Pul axınlarının uçotunun təşkilinin müəssisənin hesabatlıqla bağlı siyasətində yararlanan müddəalara uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi;
- Pul vəsaitlərindən səmərəyönü faydalanmasının yüksəldilməsindən ötrü tövsiyələrin ərsəyə çatdırılması və məqsədli reallaşması;
- Müəssisənin pul vəsaitlərinin hərəkət marşrutunun sistemli təftişi;

- Pul resurslarının həqiqi dəyərinin qiymətləndirilməsi, onların təyinatının müəyyənləşdirilməsi.

Avropa ölkələrində məqsədyönlü daxili nəzarət və risklərin menecment sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı ilə sıx surətdə əlaqədar vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq hədəfilə artıq istər öz söyləriylə, istərsə də əməkdaşlıq vasitəsilə konkret tədbirlər görünüb. Bu hal isə mövcud durumun daim yaxşılaşdığını və beynəlxalq tələvlərə cavab verməsi səmtində inkişafını göstərir. Bütün bu ölkələr açıq tərzdə audit prinsiplərinə bu səpkidə əlaqəli standartlara uyğunluğu və beləliklə, daxili nəzarət orqanlarından ötrü məqbul olmasını təminat sistemini gerçəkləşməyə can atırlar. Bu prizmadan daha da təkmilləşdirmək məqsədiylə əlavə tədbirlər paketinin gerçəkləşməsi gündəmi zəbt edən məsələlər sırasındadır.

Bir sözlə, belə yekun qənaət ortaya çıxır ki, daxili auditin iqtisadi, səmərəlilik və effektivliyə əsaslanan milli gəlirlər və xərcləri, o cümlədən, pul fondları da daxil olmaqla sağlam maliyyə idarəetməsi və nəzarət sistemlərinin yaradılmasında daxili nəzarətdən əldə etmək istədiyi məmnunluq dərəcəsi hər gün gözləntilərə yaxınlaşır. Bununla belə, bütün ölkələrin daxili nəzarət orqanları tərəfindən irəliləyişin, cari vəziyyətin və hazırki məqamda əldə edilmiş təcrübələrin nəzərdən keçirilməsi daxili auditorlar səmtdən hələ də təkmilləşdirilməli və həllini gözləyən bəzi problemləri üzə çıxarmışdır.

Ən vacib ehtiyaclar sadaladığımız tövsiyyələrdə ümumiləşdirilmişdir. Daxili audit hamı tərəfindən yaxşı tanınan və istifadəsi gerçəkləşən funksiyadır və BMT-nin sistem təşkilatlarında idarəetmə, daxili nəzarət və risklərin menecment proseslərinə zəmanət verməkdən ötrü idarəetmə orqanları və donorlar səmtdən daha da kapitallaşdırılmalıdır. Müstəqil nəzarət komitələrinin dəstəyiylə daxili audit müəssisələrə və maraqlı tərəflərə onlara mövcud olan nəzarət məlumatı toplusunu dərk etməyə və faydalı yekun qənaətə gəlməyə köməklik göstərməkdə mərkəzi rol sənqiləmək iqtidarındadır.

Müəssisənin maliyyə-mühasibat hesabat sənədlərinin daxili auditinə dair xidmət sferası təşkilatları istiqamətdən təqdim edilən xidmətlərlə əlaqədar tələb olunan səviyyədə uyğun audit sübutuna yiyələnmə bilmədikdə, bu durum auditin əhatə çevrəsiylə bağlı məhdudiyətlərin mövcudluğundan xəbər verir. Bu, aşağıdakı durumda özünü biruzə verə bilər:

1. Daxili auditor xidmət təşkilatı səmtdən təqdim edilən xidmətlər barədə lazımi səviyyədə anlayış əldə etmək iqtidarında olmur və mühim təhrif risklərinin aşkarlanması və qiymətləndirilməsindən ötrü baza yoxdur;
2. Daxili auditorun risk qiymətləndirməsinə xidmət təşkilatında nəzarət vasitələrinin səmərəyənlü fəaliyyət gerçəkləşdirdiyinə və maraqlı tərəfin auditorunun bu daxili nəzarət vasitələrinin əməliyyat effektivliyi barədə qənaətbəxş uyğun audit sübutuna yiyələnmə bilməməsinə dair gözləcti daxildir;
3. Lazımi səviyyədə uyğun audit sübutu təkəcə xidmət təşkilatında saxlanılan qeydlərdən əldə edilməsi realdır və maraqlı tərəfin daxili auditorun bu qeydlərə birbaşa şəkildə çıxışı mümkün olmur. Daxili auditorun şərti qaydada rəy bəyan etməsi və yaxud əksinə rəy təqdim etməkdən yayınması maraqlı tərəf auditorunun maliyyə-mühasibat hesabatlarına real təsirlərin mühim və yaxud geniş diapazonda paylanması ilə əlaqədar gəldiyi nəticədən asılıdır.

Bəzi durumlarda qanun və standartlar daxili auditorunun hesabatında xidmət auditorunun işinə dövlət sektorunda şəffaflıq məqsədilə istinad tələb edə bilər. Belə hallarda, daxili auditoru belə istinad etməzdən əvvəl xidmət auditorunun razılığına ehtiyac duyula bilər. İstifadəçi müəssisənin xidmət təşkilatından istifadə etməsi faktı, daxili auditorunun rəyini dəstəkləmək hədəfiylə ağlabatan əsası təmin etməkdən ötrü gərəkli səviyyədə uyğun audit sübutlarının əlçatan olması boyunca beynəlxalq standartlara rəğmən bu tərzdə qurumun məsuliyyətini azaltmır.

Bununla bağlı, daxili auditor xidmət auditorunun hesabatına qismən istifadəçi müəssisənin mühasibat hesabatları haqqında rəyindən ötrü əsas kimi istinad etmir.

Bununla paralel, daxili auditoru xidmət auditorunun hesabatında dəyişdirilmiş rəyə görə fikir bildirdikdə, əgər belə arayış daxili auditorunun dəyişdirilmiş rəyinin səbəbini izah etməyə köməklik göstərərsə, daxili auditorunun xidmət auditorunun hesabatına istinad etməkdən kənarda qalmır. Belə hallarda, istifadəçi auditoru belə istinad etməzdən öncə xidmət auditorunun razılığına ehtiyac duyula bilər. Xidmət təşkilatında istifadəçi imzalanmış müqavilə şərtlərinin tələblərinə əsasən, xidmət sferası təşkilatının rəhbər personalına və yaxud işçilərinə aid olunan hər hansı saxtakarlığı qanunlara və qaydalara riayət etməmələri və ya düzəldilməmiş təhrifləri təsirə uğramış istifadəçi qanunlara açıqlaması tələbi ortaya qoyula bilər. Tələb olunduğu qaydada, daxili auditoru xidmət təşkilatının bu tərzdə məsələlərinə dair məlumat verib-verməməsiylə əlaqədar istifadəçi müəssisə rəhbərliyinə sorğular aparır və xidmət sferası təşkilatı səmtdən bildirilmiş istənilən məsələnin daxili auditorunun sonrakı audit prosedurlarının xarakterinə, müddətinə və həcminə təsir göstərib-göstərilmədiyini qiymətləndirir.

Müasir məqamda xidmət sferası təşkilatlarının fəaliyyətinin səmərəliliyi onların daxili nəzarət sisteminin təşkili səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. İstənilən fəaliyyət növünün formasiya təminatı olmadan idarə etmənin uğurla həyata keçirilməsi mümkün deyil. Xidmət sferasının cəmiyyətdəki nüfuzu, iqtisadiyyatdakı rolu artdıqca bu sahədə daxili nəzarətin təkmilləşdirilməsi və informasiya istifadəçilərinin ehtiyaclarının təmin olunmasına istiqamətləndirilməsi mühim önəm kəsb edir. Fikrimcə, müasir qloballaşma dövründə xidmət sferasında daxili nəzarət nə qədər təkmil formada təşkil olunsaydı, müəssisənin iş gedişatının fəaliyyətində daxili və kənar istifadəçilərə informasiya əlçatanlığı təmin olunsaydı müəssisənin əhatə çevrəsi bir o qədər geniş müstəvi alardı.

Daxili audit xidmətləri yetkinləşdikcə, xidmət təqdim edilən təşkilatların strategiyasıyla uyğunlaşdırılmış daxili nəzarət strategiyasının sənədləşdirilməsi və

istifadə olunması önəmli məsələlər sırasındadır. Strategiya daxili nəzarətin rəhbəri istiqamətdən nəzarət komitəsi və icraçı rəhbərlə qarçılıqlı məsləhətləşmələr bazasında hazırlanmalıdır. Strategiyanın vaxtaşırı diqqət dairəsindən keçirilməsi daxili nəzarət funksiyasını dəyişən təşkilat ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq hədəfiylə təzədən konfigurasiya etmək imkanı verəcəkdir. Nəzarət işindən irəli gələn ümumi mövzuların birləşdirilmiş hesabatı və təhlili yaxşı dəyəərə malikdir və təkrarlanan məsələlərin həllində xüsusilə faydalıdır. Daxili audit proseslərində informasiya texnologiyalarından istifadənin yüksəldilməsi dəyəəri artırmaq və xərcləri minimumlaşdırmaqdan ötrü vasitələr təklif edir.

Müasir şəraitdə xidmət sferası hesab edilən turizmin inkişafında daxili investisiya imkanlarından məqsədyönlü yararlanmaqla paralel xarici investisiya yatırımlarının cəlb edilməsi prosesi öz aktuallığını itirmir. Bundan ötrü investorların başlıca informasiya mənbəyi sayılan mühasibat hesabatlarının beynəlxalq tələblər mərcivəsində təkmilləşdirilməsi məsələsi olduqca vacibdir. Xüsusən də turizm kimi sahələrdə uçotun və hesabatlılığın təkmilləşdirilməsi bugünkü gündə uçot sistemində xüsusi önəm səngiləyir. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən məlumdur ki, ölkədə inkişafın aparıcı göstəricilərindən biri hesab edilən xidmət sahələri, o cümlədən, turizmin inkişaf səviyyəsidir. Beləlikə, ölkədə turizm sahəsində investisiya cəlb ediciliyinin təmini baxımından xidmət sferası sayılan turizmdə hesabatlılığın təkmilləşdirilməsi zəruridir. Turizm məsələlərində hesabatlar iki istiqamətdə formalaşır. Bu əsasən onların istifadəçilərinin informasiya ehtiyaclarından asılıdır.

Fikrimizcə, bu əsasdə hazırlanan maliyyə-mühasibat hesabatları investorların iqtisadi qərarların qəbulu prosesində tam informasiya tələbatlarına cavab verəcəkdir. Çünki effektiv iqtisadi qərarların tam və dolğun informasiya şəraitində qəbul edildikdə səmərəsi daha yüksək olur. Bunu bir neçə istiqamətdə göstərmək olar. Məsələn, beynəlxalq standartlar amortizasiya hesablamaları, təmir xərcləri, nümayəndəlik xərcləri, debitor borclar və s. kimi uçot obyektlərinin uçotunda bir

sıra mülahizələr irəli sürür ki, sonda maliyyə hesabatının mahiyyəti formasından üstün olsun. Daha sadə tərzdə ifadə etsək bütün bu imkanlar maliyyə hesabatında yer alan informasiyanın iqtisadi mahiyyətinin reallığı əks etdirməsinə imkan yaradır. Vergi qanunvericiliyi isə bütün bu qaydaların həyata keçirilməsində müəyyən məhdudiyyətlər tətbiq edir. Belə ki, köhnə normaları nümayəndəlik xərcləri vergi məcəlləsinə əsasən məhdudlaşdırılan xərclərdir. Belə olan durumda uçot standartları ilə vergi məcəlləsinin tələbləri fərqlənir. Sonda bu xidmət təşkilatının gəlir və xərclərində və maliyyə yekununda öz əksini tapmış olur. Buna görə də müasir şəraitdə xidmət müəssisələrində ilk öncə uçot siyasətinin qəbulunda bu fərqlər imkan daxilində ortadan götürülməlidir. Eyni vaxtda qeydlər və izahat bölməsində maliyyə-mühasibat hesabatının maddələri barədə əhatəli informasiyalar təqdim etməlidir.

Beləliklə, xidmət sferası təşkilatlarında maliyyə hesabatları müəssisənin maliyyə durumu, hesabat sənədlərinin yekun nəticələri haqqında dürüst informasiyaya yiyələnmə məqsədiylə bir sıra önəmli prinsiplərə əməl edilməsi məsləhətdir:

1. Birincisi, aktiv və passiv, mənfəət və zərərlər maddələrinin əvəzləşdirilməsinə yol verilməməlidir
2. İkincisi, rəqəm göstəriciləri mühasibat balansına netto qiymətləndirmədə (yəni tənzimləyici məbləğlər çıxılmaqla) aid edilir
3. Üçüncüsü, mühasibat hesabatının maddələri əmlak və maliyyə öhdəliklərinin inventarizasiyasının yekunlarıyla təsdiqini tapmalıdır

Ölkəmizdə bazar iqtisadi məkanın bərqərar olması, mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi, iqtisadi münasibətlərin müasir kontekstdə formalaşması, vergi islahatları və s. bu kimi amillər mühasibat uçotunun nəzəri prinsiplərinə və metodologiyasına eyni zamanda sahəvi xüsusiyyətlərinə yeni prizmadan yanaşılmasını vacib şərt kimi qarşıya qoydu. Müasir şəraitdə xidmət müəssisələrində uçot sisteminin təşkilinin özünəməxsus cəhətləri vardır. Bu

özünəməxsusluq xidmət göstərən sahədə fəaliyyətin, o cümlədən, mühasibat uçotunun təşkilinə yanaşmasının müxtəlifliyi, hazır xidmətin fərqliliyi ilə əlaqədardır.

Məlumat analitikasının tətbiqi adi prosedurların avtomatlaşdırılmasına münasib şərait formalaşdırır və daxili nəzarətin əhatə çevrəsini xeyli genişləndirmək iqtidarına malikdir. Əksər təşkilatlar hələ təhlükəsizlik məsələlərinin və ya qiymət mülahizələrinin yerində sahə işlərini yerinə yetirmək imkanını məhdudlaşdırdığı məqamda uzaqdan audit aparmaqdan ötrü informasiya texnologiyalarının audit üsullarından yararlanma bilmişdir. Xidmət təşkilatlarının istər icraçı rəhbərləri, istərsə də idarəetmə orqanları qənaətbəxş formada resurs təminatı kanalı daxili nəzarət xidmətlərinin müstəqilliyini bərqərar etməyə və möhkəmləndirməyə təşviq edilir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat göstərdi ki, daxili audit, onilliklər əvvəl təfsir olunduğu qaydada əməliyyat anomaliyasına qarşı ehtiyatlı davranaraq, aktların və inzibati faktların sadə yoxlanılmasından təşkilatların strateji planlaşdırılmasını özündə ehtiva edən daha əhatəli xidmət müəssisələr sferasında digər mühim vəzifələrə çevrilmişdir. Daxili audit qərarlarının qəbuluyla əlaqədar menecerləri dəstəkləməklə özünü korporativ idarəetmənin sütunlarından biri kimi möhkəmləndirir. Son dövrlər bazarın dinamizmi, transformasiya prosesi çox inkişaf etmişdir və xüsusən də müstəqil auditorların və mütəmadi daxili auditorların imicini korlayan qarışıqlıqdan sonra. Bununla yanaşı, həm planlı, habelə bilməməkdən daha çox maliyyə təhriflərinin qarşısını almaqdan ötrü müəyyən edilmiş qaydaların pozulması hallarının çözülməsi məqsədilə xidmət təşkilatları daxilində və xaricdə əməl olunmasına münasib şərait yaradan daxili audit vəzifələri tam maraqlı tərəflərə daxili auditin rolunu xüsusilə anlamağa imkan formalaşdırır.

Beləliklə, risklərin cilovlanması, daxili nəzarət proseslərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsinə sistemli və nizam-intizamlı yanaşmanın tətbiqiylə daxili auditin idarəetmə mühitinə daha yaxından öz daxili effektivliyini sübut etmişdir. Xidmət təşkilatlarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, qərarların qəbulu hədəfiylə faydalı informasiya məlumatlarının təqdimi, xüsusən də təşkilatların güclü və zəif tərəflərinin müəyyən edilməsiylə əlaqədar bu menecerə onların resurslarını bölüşdürmək üçün məhsuldur və iqtisadi prosesləri tənqidi təhlil etməyə daxili audit geniş imkanlar açır.

Tədqiqat gedişatı göstərdi ki, daxili audit təşkilatlarda menecmentin qavranılmasında, təqdim olunan məlumat vasitəsilə təşkilatlara öz məqsədlərinə yiyələnməkdə yardım göstərən idarəetmə dəstəyi vasitəsidir. Bu, həm də strateji risklərin davamlı qiymətləndirilməsinə və azaldılmasına və vaxtında çevik qərar qəbulu daxili nəzarət sistemlərinin gücləndirilməsinə yardımçı olur, bununla da

daxili auditin idarəetmə təcrübələrində və qərarların qəbul edilməsində oynadığı rola dair rəhbərliyin qavrayışına dair araşdırma sualına cavab verir.

Xidmət sferası təşkilatlarının idarəçiliyinin qiymətləndirilməsində əsaslı biznes nisbətlərinin analizinə söykənməli və daxili auditin səmərəli təşkili sayəsində maliyyə sahəsində mövcud nöqsanları və ortaya çıxma səbəblərinə aydınlıq gətirilməli və aradan götürülməsi boyunca tutarlı təkliflər ərsəyə gətirilməsi hədəfi daşıyır. Tədqiqat yekununda hasil olan qənaətə görə bu nisbətləri səciyyələndirən maliyyə əmsallarını likvidlik, aktivlərin dövriyyəsi və gəlirlilik göstəricilərini 3 önəmli qrupda birləşdirmək məqsədəuyğun səciyyə sənəgiləyə bilər.

Zənn etmək olar ki, respublikamızda reallaşdırılan daxili audit alətləri yeni çağırışlara müasir dövrün tələbləri səviyyəsində tam cavab vermir. Mütərəqqi beynəlxalq praktikada isə artıq bir neçə ildir ki, AR hələ də tətbiqi gerçəkləşməyən müasir mexanizmlərdən yararlanılır. Məsələn, dünyadan ötrü yeni bir standartla çevrilən İrlandiyada artıq sınaqdan çıxmış tətbiqi reallaşan elektron audit modeli buna bariz nümunədir. Ölkəmizdə İrlandiya təcrübəsinə əsaslanaraq e-auditin tətbiqi işıq üzü görsə də, respublika miqyasında tam həcmdə istifadəsi reallaşmadı. Bu alət vergi əməkdaşı-biznes nümayəndəsi dairəsində birbaşa təması minimumlaşdırmaqla paralel, bu yoxlamaları həyata keçirməkdən ötrü ciddi məsrəflərin və ayrılacaq zaman itkisinin önünə sədd çəkmiş olur. Digər prizmadan, AR hələki xidmət sektorunun dövriyyə göstəricisinin müəyyən edilməsində klassik Nəzarət Kassa Aparatlarından (NKA) istifadə olunur.

Beləliklə, xidmət sferası təşkilatlarında daxili auditin əhatə çevrəsinin daha da genişləndirilməsi, inkişaf etdirilməsi və şəffaflığının yüksəldilməsi hədəfilə beynəlxalq standartlardan səmərəli yararlanma məqsədəuyğundur. Bunlara imza atmaqdan ötrü daxili auditin hüquqi-normativ bazası müasir tələblər bazasında daha da təkmilləşdirilməsi, təşkili mexanizminin mühasibat uçotuna dair sənəd və qanunlar əsnasında nizamlaşdırılması vacib məsələlər sırasındadır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Ozan Qanun, 2022-ci il.
2. “Auditor xidməti haqqında”, Azərbaycan Respublikasının 16 sentyabr 1994-cü il tarixli Qanunu
3. “Daxili Audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının 22 may 2007- ci il tarixli Qanunu
4. Abbasov A.B., Abbasov S.A. (2021). “KOS idarə edilməsi” Dərslik (monoqrafiya) Bakı, 384 səh.
5. Abbaslı N. “Audit” dərs vəsaiti. Bakı: “Azərnəşr”. 504 səh.
6. Cəfərli H.A. (2018) “İdarəetmə təhlili” dərs vəsaiti, “İqtisad universiteti” nəşriyyatı, 234 səh.
7. Əliyev V. “Daxili auditin təşkili prinsipləri”. “Azərbaycan İqtisadiyyatı” jurnal məqaləsi. №3-4, 2007, səh 3-10.
8. Səbzəliyev S.M.,(2018), “Maliyyə hesabatları” dərslik, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 258 səh.
9. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. (2018). “Maliyyə təhlili” dərslik Kitab yurdu
10. Novruzov V.T. (2008). “Daxili audit” dərs vəsaiti. Bakı: “Nağıl evi”. 332 səh.

Türk dilində

1. Erkin O.R. (2011). “Krizin ekonomide yeri”. Ankara: Basın T-22 evi, 453 s.
2. Seyidoğlu Halıl, (2001). “Uluslararası Finans”. Baskı İstanbul, s.39

İngilis dilində

1. Jinga C.G. (2009). "Financial audit". ASE Publishing, București
2. Hartman D.,(2018), "The Advantages and Disadvantages of Financial Accounting", 14 p.
3. Giurgiu A., Ungureanu P., Duma F (2009). Mix Lexicon Financial

Rus dilində

1. Андреев П.П. (2011). Внутренний контроль и аудит в секторе государственного управления и европейски опыт. Киев: Кафедра. 120 стр.
2. Баканов М.И. (2014), Аудит в торговле, М: Финансы истатистика, 416 стр
3. Битюкова Т.А., ЕроФеева В.А., Пискунов В.А. (2011). Аудит 2-е изд. Учебное пособие для вузов. М.:Издательство Юрайт. 638 стр.
4. Булыга Р.П. (2015), Аудит бизнеса. Практика и проблемы развития: моно-М: Юнити-Дана, 263 стр.
5. Иванова Е.И. (2011). Аудит эффективности в рыночной экономике: учебное пособие: М: КНОРУС. 328стр.
6. Ирлица Л.В. (2010), Аудит. М: Издательство Миэмп 154 стр.
7. Крышкин О. (2015). Настольная книга по внутреннему аудиту: риски и бизнеспроцессы. М: Альпна Паблшер. 477 стр.
8. Кеворкова Ж.А. (2015). Внутренний аудит. М: Юнити – Дана 319 стр.
9. Комаева А.П., Дзагоева М.Р. (2015) Адаптивность организационных структур управления предметов. М: ИНФРА-М,200- стр
10. Кисалев М.В. (2011), Финансы. М: Финансы и статистика, 507 стр.
11. Панков В. (2007), Международные стандарты аудита. М: Юрист. 286 стр.
12. Рогуленко Т.М. (2014), Аудит, Учебник. М: Кнорус 432 стр.
13. Рогуленко Т.М. (2013), Основы аудита. М: Флинта 672 стр.

14. Шеремет А.Д., Баканов М.И. (2011), Теория экономического анализа, М: финансы и статистика, 818 стр.
15. Хуниязов Л., (2018), Совершенствование системы внутреннего контроля на предприятии, М: Кнорус

Internet resurslari

1. http://banco.az/az/indikator?field_in_year_value=2019&field_in_quarter_value=2&order=title&sort=asc
2. cbar.az
3. <http://www.economics.az>
4. <http://www.audit.ru>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Daxili audit kateqoriyasının müəyyən edilməsi	15
Cədvəl 2. Vergi auditinin əsas funksiyaları və formaları.....	26
Cədvəl 3. Xarici və daxili auditin müqayisəli xüsusiyyətləri	30
Cədvəl 4. Bank xidmətinin daxili auditində istifadə olunan göstəricilər	56
Cədvəl 5. 2019-cu ildə Azərbaycanın bəzi kommersiya banklarının səmərəlilik göstəriciləri	58
Cədvəl 6. Azərbaycanın kommersiya banklarında aktivin və nizamnamə kapitalının gəlirliliyi (ROA və ROE) göstəricilərinin dinamikası	59

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1. Daxili audit texnologiyasının hərəkət dəsti.....	16
Sxem 2. Beynəlxalq Peşəkar Təcrübələr Çərçivəsinin komponentləri	22
Sxem 3. Audit təşkilatlarının daxili standartlarının quruluşu.....	32
Sxem 4. Xidmət təşkilatının maliyyə göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqəsi.....	39
Sxem 5. AR müasir vergi auditinin fəaliyyəti modeli.....	50